

Könyvről könyvre

Annakidején, Illyés Gyula nyolcvanadik születésnapjának közeledtére, elővettem azt a vaskos papírköteget, amelyben róla szóló, könyveinek köteteinek megjelenésekor készült írásaim heverték el, nem várva feltámadásra se. Elővételük műzsája a kíváncsiság volt. Az érdekelt, hogy a régi társ, a tisztelt és becsült és szeretett barát munkáiról negyven év folyamán papírra került méltatások, ismertetések, kritikák, rádiórecenziók, befejezetlen vagy félbehagyott kéziratok és kiadásra se szánt feljegyzések és megjegyzések sokaságából kibontható-e, nem a toll, hanem az olló segítségével egy olyan szemelvénygyűjtemény, amelynek értelme van s a kiemelt szövetrészekből s ezek együtteséből összeállhat-e olyan montage vagy mozaik, amely úgy-ahogy rávilágít az ember és mű, a költő és író, a gondolkodó és a moralista, a patrióta és a forradalmár külön világának – annak a világnak amelyben él és annak világnak amelyben élni szeretne – egyes elemeire, arra ami kormányzó s mozgató erőként ott van minden munkája mögött bármily változatosak is ezek és egyben érezteti a környezettséget, amelyben élnie adatott a róla kialakított képeket s képzeteket is beleértve. A segítségért a szemelvények kiválogatásában és kiválasztott szövegrészek rendbeszedésében Kemény István barátomnak tartozom hálával s köszönettel.

I.

A könyvről, amelyben Illyés Gyula életfilozófiájának egyes elemei kibontakoznak s a vidéki élet méltatásával civilizációs vívmányok mérlegelése párosul. (1941)

Szétágazva és újra összebonyolódva, – sűrűn követik egymást a könyvben a mondanivalók. A mondanó valóban oly meglepően és meghökkentően hat, mint maga a cím, a „*Csizma az asztalon*”. Viszont e csizma tükörfényes, igen gondosan subickolt: a könyv stílusa bravúrosan játékos, a meglepő mondanivaló igen takarosan fest, mire az asztallapra kerül. E stílust nem lankadó élvezettel kortyolja az ember. Egyszerű is, körmönfont is, találó is, meglepő is, a humor oly váratlanul bukkan elő a mondatokból, mint zsombékos földeken a zöld fű alól a talp nyomása alatt a víz. E humor új vívmánya e könyvnek. A magyar irodalom, különösen a legjobb, meglehetősen humortalan. A gúny többnyire olyan formákra lelt csak nálunk, melynek magyar mivolta gyanús. Az úgynevezett magyaros humornak viszont a színvonala kétes. Amaz túlságosan cerebrális, emez túlságosan és vaskosan érzéki és ízes volt. Illyés sikeresen szűri meg a kettőt, szeretetteljes kifigurázásai gúnyosan sebzők, de egyben anekdótaszerűen ízesek is, s ráadásul még szemérmesek, rejtettek, mindennemű hatásadászat nélkül valók. A könyvet ez a sajátos támadó és mégsem léhán-gúnyos humor teszi hallatlanul élvezetes olvasmánnyá. Közmondásokat ilyen civilizáltan még magyar könyvben nem használtak fel. Az a stiláris sündörgés, mellyel az író kényesebb témáknál a forró kását kerülgeti, korántsem öncélú. További nagy értéke a kötetnek, hogy rehabilitálja az idillt, s megható szeretettel ecseteli az apróbb életörömök szépségeit, melyeket korunkban oly helytelenül kezdenek megvetni.

A könyv műfaja tulajdonképpen mulattatva-tanítás, a szerző azonban oly furfangosan ügyes ebben, hogy a mindig-gyanútkeltő tanítási szándékot csak jóval elolvasása után fedezi fel benne az ember. A tanítást a könyvben a jelenlegi szokásoktól eltérően nem úgy értelmezi, hogy féligazságokról nagy pátozzsal kell meggyőzni az olvasót, hanem úgy, hogy az olvasóban kételkedést s ezzel továbbkutatási vágyat, tanulási szándékot kell kelteni és jelenlegi „ideáljainak” újraértékelésére készíteni. A könyv egészében nem parasztokhoz szóló kiáltvány vagy program, bár alapos okaim vannak annak feltetelezésére, hogy ez akart lenni.

Azokat a passzusokat, melyekben a nagyváros élete pellengérré tétetett, talán a városiak még nagyobb élvezettel fogják olvasni, mint a falusiak. Mivelhogy a szerzőnek a nagyváros visszásságairól tett észrevételeit saját személyes élményeik igen hatalmasan támogatják. A falusiak ily személyes élményei inkább a falusi élet visszásságairól szólnak.

Vannak e könyvnek megkapó időszerű értékei is. Ezeket csak lelkes örömmel üdvözölhetjük, a szerző ezekben a szónak a használatostól igen eltérő értelmében forradalmár. Megkapóan *nyugodt* könyv ez, a korban, melyben sokféle izgalomban szédelegnek a lelkek. Következétesen *derűs* könyv, a korban, melyben szinte kötelező állandó balsejtelmekkel bírni. Konokul *kételkedő* könyv, a korban, melyben a szegény emberiség egészen áldozata lett a hamis bizonyosságokban való hitének. *Emberszerető* könyv, a korban, melyben úgy nő a gyűlölet a lelkekben, mint eső után erdőben a gomba. *Életszerető* könyv, a korban, mikor divatos az élet apró, tehát lényeges örömeinek szemléleti alapon való megvetése. A repülőgép korában a szénásszekéren a földektől a faluig tett lassú és rövidtávú utazás örömeit dicséri. A futószalag korában a gonddal és nótaszó mellett gyönyörködő lélekkel végzett egyéni munkát. A hírek özönvizének korában az emberi lélekről önként korlátozott

terjedelmű sorokban beszámoló vers műfaji előnyeit magasztalja. Az étkezdék és közkonyhák korában a fa alatt egyedül elfogyasztott szalonna ízes mivoltát méltányolja. Következésképpen, bár harag nélkül megveti azokat az örömeket, melyeket a nagyvárosok „gigászi forgalma”, a filmek „lélegzetállító izgalmassága” és más ilyen civilizációs viszonyok nyújtanak. Következésképpen kedveli azokat az örömeket, melyeket a saját munkával termelt bor lassú kortyolgatása, egy szép vers gondos és tűnődő elolvasása, egy régi népdal csendes és nyugodt eléneklése és általában az a vidéki élet nyújt, melyről egy népi közmondásnak az a nézete, hogy „*erdő mellett nem jó lakni*”, egy francia városi szociológusnak pedig az, hogy: „*erdő mellett jó lesz lakni*”. Játék és terv, jókedv és komolyság, közmondás és társadalomkritika, tréfa és tanítás, kötél tánccmutatvány és épületalapozás keveredik e könyvben a vers és a szántó föld, a kultúra és az akácfa dícséretével s a panaszkodás, a tülekedés és sebesség ócsárlásával. Az utolsó fejezetben fűdőszobák építését és esti önvizsgálatot, szóval testi és lelki higiéniát ajánl a falusiaknak. Általánosságban nem programot ajánl fel, hanem gondolkodást ajánl a népnek. Alapjában véve hívő könyv, mely az emberben hisz és csömört kap attól, amit manapság társadalomnak nevezünk. Az embert tartja a legfontosabbnak: a tökéletesebb embert eszköznek, a boldogabb és nyugodtabb embert a célnak. A kötet elolvasásának színhelyéül szabad térséget ajánlok, hová már nem hallatszik semmiféle házablakból semmiféle rádióműsor. Az olvasás idejéül vasárnap délután választandó, derűs, napfényes délután, mikor jár valamicske szellő, de forróság nem tulságosan nagy. A könyvet érdeklődéssel, de sietség nélkül kell olvasni, meg-megállva, hogy úgy mondjam, fejezetről-fejezetre ballagva. A könyv végére érve nem elégedettséget fognak érezni, hogy egy szabályos gondolatmenet kerekdeden befejeződött, hanem elégületlenséget, hogy az olvasmány nem folytatódik.

II

A könyvről, amelyből az író fiatalkori forradalom-érzékelése fejeződik ki. (1942)

„Hátratekintve a magyar múlt hegy-völgyeire, a század második évtizede végén szürke, semmitmondó tavat lát az ember, afféle Holttengert; még a madarak is kerülnek. A nemzet egyik legmozgalmasabb és legtanulságosabb korszakát hullámok borítják, sőt hinár és iszap” – ezeket a sorokat Illyés Gyula új könyvének („Koratavaszi”, regény, 2 kötet, Révai) elején olvasom. Mi ez: bevezetés, vagy indoklás? Mindkettő, de úgy hiszem erősebben az utóbbi: „felfedezést várok az irodalomtól, barátom”, írja elébb a szerző. Ez az elsüllyedt néhány esztendő, melyről csakugyan mélyen hallgat a nemzet emlékezete, mint szégyenletes kudarcról, illetlen balesetről, melynek még említése is kínos, valóban olyan téma, mely felfedezőútra hív. A felfedezés formája ez alkalommal, mint műfaji jelzése hirdeti: a regényforma. Hogy regény-e csakugyan a könyv? Inkább lehetne lazán epikus műnek nevezni, kor- és lélekrajz összefonódásának, a valóság regényes, de aggályosan hű és tanulmányos ábrázolásának, esetleg a forradalmas világ társadalomrajzának, talán tanulmánynak erről az ábrándról: „forradalom” és egy vele párhuzamos másik tanulmánynak erről a valóságról: „forradalom”.

A regény tulajdonképpen a dobszóval kezdődik, mely a háborút (az előzőt) egy dunántúli falu számára meghirdeti. A szerep, melyet a dobpergés a különféle rendű és korú magyarok számára kiosztott, különféle volt. Amit a szerzőre osztott: „az volt, hogy tizenhárom-tizennégy-tizenöt éves fővel számító családfő legyek, az időjárást ne a fürdés, vagy a szánkázás, hanem a kaszálás és krumplikapálás szempontjából vizsgáljam”. Rögtön az elsőszemélyben elmondott könyv nyitányában megkez-

dődik az a kettősség, mely az *ábránd* és *valóság* előbb említett kettősségét kiegészíti: *gyereknek lenni* és *felnőttnek lenni* egyszerre. A két kettősséghez később egy harmadik társul: *városból* és *faluból* nézni az eseményeket, s ez elkeveredik az előbbiekkal olyformán, hogy a szerző városon inkább a gyerek szemével kell, hogy lásson, falun inkább a felnőttével.

Az első oldalak s az első fejezet e hirtelen felnőttéválás rajzát adják, előhangként, melyben a szerző mintegy a saját fejlődéséhez ad kulcsot, mielőtt rajzolni kezdené azt a világot, mely a katonák hazaérkezésével kezdődik. A hazatérők topognak, pörögnek, nem tudnak megállni, a háború lendülete még forgatja, de már nem viszi őket – írja, különös világ ez. A szétoldódásé, vagy a felszabadulásé, az elvadulásé, vagy éppen az önmagára találásé? A szerző maga is vívódva játszik ezzel a kérdéssel s felelet helyett az ábrázolást választja. Ez az ábrázolás azt mutatja, hogy a dolgok valami társadalom előtti állapotba kerülnek vissza ebben a dezolációban. Ez az állapot a parasztok számára sokkal inkább ismerős, mint amennyire új és van benne valami végtelenül természetes, mint az egyéni és társadalmi élet nagy válságaiban általában: „*érezni lehetett, hogy van nép, nem tudom hány száz év óta most lehetett először érezni. Mint tavasszal a fagyfölgengedtével a föld szagát, úgy lehetett érezni ezt, szinte a föld lehében is.*”

Az, amit országosan szétoldódásnak és bomlásnak nevezünk a nemzet és a társadalom szemszögével nézve, a faluból a paraszt és a gyermek szemszögével nézve inkább egy ihletett és kissé részeg pillanat s mindenekfelett közeledés a természethez: a vadászterületből erdő lesz, a hídból faalkotmány, a faluból ország, a dolgok értelme megszínesedik, a szavak hatalmat kapnak. A falubeliek egy nap vállalkozásszerűen beülnek a szekerekbe s bekocsiznak a városba, ahonnan különféle városi javakkal térnek vissza. A zord cselekedet

külszínre egy lakodalmas kocszíáshoz hasonlít. A táj tele van pogány és rendetlen vállalkozásokkal, az erdőből egy nap gépfegyverkattogás hallatszik, a hazatértek, mint valami vitéz gondolattól megszállott férfiak, hadműveleteket vezetnek az erdei vadak ellen. Később valaki aknavetővel vadászik. E részben rendkívül plasztikusan és helyénvalóan érvényesül Illyés bújkáló humora, mely látszólag egyszerű és jószándékú mondatokból üti fel a fejét: *„egy magas asszony jött velem szemben, fején egy véka ébresztőóra.”* E humor különösen kedvére tündököl, mikor a város javai vándorolni kezdenek a falu felé s jönnek a zongorák, melyek megszólalnak, hol egyik, hol másik szomszéd tiszta szobájában. A faluban derúsen és különösebb gyűlölködés nélkül valaki *„majdnem idillikusan bájos jelenetet festett arról, hogy a pesti hölgyek és urak kukoricát töltögetnek, Füzes Mari néni pedig lornyonon nézi a fagylaltot a szomszéd cukrászda terraszán”*. Különben a kép, melyet a bizonytalan idők falujáról fest, éppen abban felfedezészerű, hogy városi embernek fogalma sincs arról, hogy a szóbanforgó esztendőket ilyen távoli bölcsességgel is lehetett látni, ennyire másként, mint ahogy a városban lezajlottak.

A városból is a parasztgyerek szemével néz, aki itt iskolásfiú. A jelek részben egyeznek, részben különböznek a falun tapasztaltaktól. A szigorú rend itt is megbomlik: a tanárok arról beszélnek, amiről kedvük tartja. Ez korántsem jelenti azt, hogy politikáról beszélnek. Van, aki ezt teszi, de van, aki az alkalmat háborús emlékeinek, vagy csillagászati tapasztalatainak, vagy Habsburg-ellenességének elmondására használja fel. A felszabadulás eszmék és előszeretetek felszabadulását jelenti, ilyenformán a fizikai órán a Klapka-induló csendül fel és más ilyen rendkívüli dolgok történnek. Itt igen éleselméjű észrevételek olvashatók a szónokokról, a szónoklatokról s a népgyűlésekről. A népgyűlésekből – jegyzi meg az író – hiányzott a forradalmak éltető

eleme, a merészség. Folyvást meglévő dolgokat követeltek és éljeneztek. Így „*Le a háborúval!*” – kiáltozták nagy lelkesedéssel, mikor már nem volt háború. „*Le a királlyal!*” kiáltozták, mikor már nem volt király. Ez fordítva, pozitívumokban is így volt: a szónokok a forradalomban a forradalmat követelték. Úgy látszik, e téren nincs különbség a különféle állapotok között, mikor rend van, akkor is általában nagy hévvel szokták követelni a szónokok, hogy legyen rend.

Otthon? A falusiak mindenről tudnak, de más, mint a föld, nem érdekli őket. A változás apró jelekből észlelhető. Például parasztasszonyok szavaiból, melyekben ilyen kitételek szerepelnek: „*Esztinek joga van*”, „*nekem ez az elvem*”. A kanász sztrájkba lép és más ilyen rendkívüli dolgok történnek; nem éppen közhelyeslés mellett. Rendkívül érdekes a falu önállósulásának rajza; a falu nem igen bízik a tágabb közösségben, tehát átveszi a maga dolgának az intézését. Nem érezvén magát a honvédelem biztonságában, faluvédelmet szervez. A református templom tornyából fegyveres őr vigyázza a tájat, hogy nem közeledik-e ellenség a falu határához. E rész oly gazdag remekbekészült rajzokban, hogy még megemlékezésükre is alig jut hely: ilyen a faluba kiküldött agitátor (könyvelés- és gyorsírástanár egy felsőkereskedelmiben) kínos szereplése. Ilyen annak a rajza, hogy a falu számára a zavaros időben csak egy cél plasztikus: a földszerzés, és egy ellenfél látható, a városi ember: például a kiküldött agitátor. Vagyis: nem elvi, hanem elementáris, majdnemhogy tudatalatti ellen-szenvek formálják az indulatokat. A falunak ekkor sem az új tetszik, hanem a régi. A politikai megbeszélések törzsi gyűlések képét mutatják, s általában a természetes és legősibb közösség, a családi közösség lép előtérbe. E részben a szerző újságolvasás közben érzi, hogy a közboldogságot valahol elfuserálták. Így maga akarja legalább a falu számára az ügyet a maga tisztaságában fenntartani. Ez a tisztaság két elemből ötvöződik: az új

eszmék és a negyvennyolcas hangulat ötvözetét keresi. (Nagyapjának az újságot felolvasás közben napról-napra átkölti a negyvennyolcas események jelentőségére.) Közben a „szónokok gyűjtő hangon higgadtságra szólítják fel a népet”, jegyzi meg megvetéssel. A falu otthon elhatároz valamit és kivonul a majorba, hogy elhatározását végrehajtsa. Ott többen szónokolni kezdenek. A tömeg a többféle- és végetnemérő szónoklat hatására megzavarodik és rendben, amint jött, visszavonul: „a politikába kószolt bele” – jegyzi meg Illyés.

Van egy árulkodó mondat a könyvben: „a forradalom elsősorban a képzelet szabadsága”.*

III

A könyvről, amelyben Illyés Gyula Franciaország megszállása idején a francia irodalmat magyarul szólaltatta meg (1943).

Ez a szigorú nyelv – érezteti „A francia irodalom kincsesháza” – egy eszmét, tehetséget szigorúan válogató irodalmat nevelt fel: formájával ragyogó verset, pontosságával ható prózát, értelemre ható stílust, érzelmi ködöktől irtózó művészetet. Még beszédek patosza, a híres francia patosz is inkább az egymásra következő mondatok hosszával, numerosítással hat, mint nagy szavakkal: nem az érzelem, hanem az értelem hevülését

---

* 1968 májusában az ifjak egyik kiáltványa a képzelőerő hatalomátvételét követelte, franciául. (Sz. Z., 1983.)

fejezi ki. A nyelv zsarnoksága szigorú szabályokat állít fel, valamiféle kifejezési erkölcsant, mely sokat tilt, különös előszeretettel olyasmit, ami veszedelmes érzelmességre vezethetne. Úgy rémlik, hogy ez a sajátos irodalmi szabályrend az érzelmességet szemérmetlenebbnek tartja, mint az érzékiséget. Illyés kitűnően jellemzi előszavában ezt a literatúrát, melynek hazája eszme, szerelme szenvedély, mely végtelen szemérmességgel hallgat anyáról, családról. A mi irodalmi hon- és népszerelemünket lehet hogy illetlennek éreznék. A szabályok e rendjétől csupán az ésszerűséget nem lehet megtagadni, a gondolati érzelmesség az értelmet szennyezi, viszont még egy dögről is lehet makulátlan tisztasággal beszélni. Baudelaire a példa... E név térít vissza a csapongó mondókától a könyvhöz: Illyés antológiája a „*Fleurs du mal*” magyar kiadásának irodalmi reakciója is. Mindenekelőtt tartalmában: az ismert tizenkilencedik század rovására a régi francia irodalmat szerepelteti bőven, felfedezésszerű részleteket hozva a magyar olvasó elé. Dolga könnyű: amit nem talált meg jó fordításban, lefordította maga. Így a kötet a szerkesztő Illyés mellett e sokszínű és mindenben a tökéletesre törő író új arcát mutatja: a versfordítóét. Illyés a versfordító megintcsak visszahatás a „Romlás virágai”-nak fordításaira. Ha Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc hideg és káprázatos bűvészzel tolmácsolták a francia vers súlyos könnyedségét, ő ezt a pásztorok botfaragó kedvére emlékeztető ízes játékossággal teszi. „*Testvér megismeri a testvér markait. A leszúrt atyafi a szúró atyafit*” – fordítja bele Agrippa d’Aubigné versébe. Szent Bertalan éjszakáról van szó. A népi irodalomban ő hordozta a francia oltást, most, hogy amarra se maradjon adós – a francia irodalom tolmácsolásába némi népies hangot vitt. A szótul nem kell megrettenve fölrezzenni. Nem etelközi-honvágyú népiesség ez, hanem dunántúli játékosság, jól forog a francia ruhában, s nehezen tudnám eldönteni, hogy Illyés stílusának bújócskázó humora, rejtőző

kacérsága, pátosz helyére villanó mosolya hiteles népi, vagy jól megtanult francia tulajdonságok-e? Azt hiszem, hogy az a tündöklő szeretet, amellyel e gyűjtemény készült, éppen annak a felfedezésnek a gyümölcse, hogy e hiteles népi tulajdonságai igen otthonosan érezték magukat francia földön. E kötet Franciaországában is jókedvűen mozognak a „népi” kifejezések, s nem hinném, hogy a francia klasszikusok megneheztelnének a sírjukban azért, mert Illyés a francia nemzet lényét a ket-tősfogathoz hasonlítja bevezetőjében („*egyszer a rudas híz, másszor az ostorhegyes*”). Ez azért sem valószínű, mert a következőkben olyan szépen jellemzi a francia irodalom eszményeit és erényeit, amilyenre csak a szeretet és hozzáértés párossága képesít. Ugyanezt mondhatjuk a kötet munkatársai közül legtöbb munkát végző Gyergyai Albertről és Cs. Szabó Lászlóról. Vajha (kívánom az irodalomnak) ez eszményeket Illyés honfitárs írótól is megkívánná. Vajha (kívánom öneki) számos kortársba is beoltaná... Bár tudom, hogy türelmetlen olvasók nem kedvelik a dicséretet, akkor se, ha méltó művet ér, szerényen el kell mondanom, hogy az antológiának a következő érdemei vannak: 1. Méltó ahhoz a szellemhez, melyen irodalmunk a francia műveltséget ápolja, 2. teljes képet ad majdnem az egész francia irodalomról, 3. ezt a képet művészi adja, 4. legpazarlóbb ott, ahol ismereteink a leghiányosabbak voltak, 5. rengeteg új és méltó fordítást ad elénk, 6. a legnemesebb magyar magatartás dokumentuma, lovagiasan hódol egy nép előtt, melyet szorítóba juttatott a történelem. „*Hogy fejezi ki háláját az ember egy nép iránt? – írja Illyés – Besenyei, Petőfi óta hány magyar író gazdagodott a francia szellem kincsesházából? A fordítás tisztelgés is, hálánk jeléül szeretném felmutatni ezt a tisztelgés-gyűjteményt a francia népnek, sorsa nehéz pillanatában.*” Ehhez a mondatához nincs hozzáfűzni való: nemcsak a nyelve magyar, hanem a veleje is. Legfeljebb ennyit: a dönthetetlen ovidiusi tétel (*Donec eris felix, multos numerabis*

amicos; Tempora si fuerint nubila, solus eris) magyar-francia vonatkozásban módosításra szorul. „Franciaország a művészetek anyja” egészen egyedül nem marad e felhős időkben sem. A magyar irodalom ma tiszteleg a francia előtt. Ez a tisztelgés jobb napjaikban sem maradt volna el. Amint hogy most se maradt el, csak éppen meghatottabb lett, komolyabb, reménykedőbb.

IV.

A könyvről, amelyben Illyés Gyula franciákkal rokonosodik, családtagokat is felkeresve. (1947)

A magyar utazók? Mindegyikük becsomagolt ing és cipő, beretva és harisnya mellé egy-egy hazafiúi szándékot is. A magyar utazók egy részének útitáskája mellé van úti eszménye is. Utazását ez nemesíti, ez indokolja, ez teszi rendbe teendőit és élményeit. Ilyen útieszménynek a legkülönösebb mindenestre a Szemere Bertalané és kortársaié volt: a börtönügy.

Illyés Gyula útieszménye nem ez, ahogy új könyve, a *„Franciaországi változatok”* érezteti.

O nem a gyilkosok, rablók, apróbb tolvajok és ügyetlenebb szélhámosok börtönbeli lakásviszonyait kívánja megjavítani, ám azért ő is fogolyszabadítást csomagol be útieszménynek.

Azt kutatja, hogy mint lehetne a magyar irodalmat abból a fogságából kiszabadítani, amelybe egy társatlan nyelv zárja be. Ennél a témánál minden adandó alkalmalmmal meg-megáll, csakúgy, mint Szemere a börtönkapuk előtt. Miközben ilyenformán Nyugat kapuit nyitogatja, meg-megnyílnak előtte a francia írók lakásában az ajtók, Aragon látható, jobb- és balfülén egy-egy telefonkagylóval, mint a tevékenység megtestesülése, Mauriac, amint sápadt ujjai összefonódva és szétválva dör-

zsölik egymást, Tzara őszén és Éluard szomorúan, szóval halhatatlanság életben, közben ezek mellett az ő életüknek, és Illyés párizsi életének színhelyei, egy pad és egy út, egy kávéház és a kávéház: a Flore kávéház, ahol gőzölögnek az agyvelők és percegnek a tollak és érezhetően teremnek a művek. Mindehhez elmúlt idők ismerőseinek keresése társul, két történelmi kép, egy a képviselőházból és egy a külügyminisztériumból, vidám jelenet a francia parlamentarizmus, nehéz pillanat a magyar történelem párizsi fejezetéből, meg tünődések, az utazás, az élmény mibenlétéről, a francia nyelv varázsáról, és az anyanyelv kényelméről. Mindez villódzó tökéletességgel írásba téve, egy ujjgyakorlatot végző művész futamai és a mesterségbeli tudás csillogtatása. Az író a beszámoló szándékának egyszerűségét ábrázoló eszközeinek csillogásával teszi a maga számára élvezhetőbb feladattá, az olvasó számára tökéletesebb élvezetté. A békeszerződés aláírásának jelenete a legjobb történelmi festmény írásba téve, amiről egyáltalában tudok, egy okmányt aláíró kéz reflektorok és magnéziumlángok egyenes sugárzásában. A vámosról szóló bevezető fejezet kellőképpen érzékelteti, rögtön az első oldalakon, hogy az író idegen országban fogja otthon érezni magát.

Mindez bravúros, nem elsősorban jellemző azonban az íróra, aki idejekorán elmondja, hogy az igazi utazás számára mindig az az első marad, amely a pusztáról, Rácegresről Ozorára, a faluba vezetett.

S itt érünk ahhoz, ami Illyésről ebben a könyvben is, mint minden könyvében, kiderül, s ami több, mint erény, jellemző tulajdonság. Minden költő számára elképzelhető egy olyan alapvető helyzet, amelybe költészetéből kirajzolódó alakja minden más helyzetnél természetesebben illik bele. Petőfi például legtermészetesebben oly helyzetbe képzelhető el, amelyben a szabadságért küzd, természetesen az Alföldön és természetesen nyakravaló nélkül, miközben vihar van készülőkben. Vörösmarty oly tájba, amelyben a múlt kőszáli

sasként szárnyal várromok fölött. József Attila egén gyárkémények füstjét, talpa alatt a földön zsíros elhányt papírt bolygatnak játékos szelek. Illyés leginkább úgy képzelhető el, hogy leszáll egy vicinálisról és hazatér a legszűkebb pátriába, a családba. A frissen megtért tékozló fiú körül a hirtelen készülő hazai rántotta illata lebeg és rokoni mosolyok fénylenek. Közben a léckerítésen egyre szaporodó számban sógorok örömteli arca tünedeznek fel.

Ő a magyar irodalom leginkább családi jelensége, a folyton elszakadó és folyton megtérő rokon, akinek otthona nem annyira eszme, vagy szenvedély, vagy cél, mint inkább az emberek bizonyos vérségi kapcsolatban álló köre, rokonság. Forradalmisága is, hogy úgy mondjam, családi, hazafisága is bizonyos rokonsághoz tartozó, Petőfi vén zászlótartójának és az édesanyjának helyén itt egy egész rokoni had áll, nagyanyákkal, sógorokkal, unokatestvérekkel, ángyokkal, egy seregre való ember, az ő költészete és prózája mindenekelőtt rokonokkal népesedik be, akik mögött másodsorban ott állnak az osztálytársak, a sorstársak és harmadsorban a választott rokonok: az irodalom emberei. Az ő életművében a csókok nem annyira ajkakat és ajkakat, mint inkább ajkakat és orcákat kapcsolnak össze és határozott szívéllyességgel cuppannak, rokoni ajk rokoni orcát köszönt velük.

A mulatságos az, hogy ez a rokoni jelleg a *Franciaországi változatok*-nak is egyik legjellemzőbb vonása. Párizs e könyvben kissé távoleső, ám szokatlanul nagy kiterjedésű pusztá is, az ozorai központú rokoni világ-egyetemben.

E párizsi pusztán, mely Illyésnek nem Bakony, mint Adynak, nem csupán város, mint a többieknek, rögtön a megérkezés után feltünedeznek az itteni rokonok, a testvér s mind a többiek, megannyi Trinqucostes. Az ozorai kép, némi változásokkal, Párizsban is fölmerül: „*A nagyanya – nekem ma is még Madame Trinqucostes*

– *hajdani vendéglősné szívélyességével fogadott, mert ez volt hajdanában a mestersége. Most valami kötőüzeme van. Zozso, Geogeo él, de mégsem látható... Kitől tudhatnám meg a címét? Talán Józsi bácsitól. Itt lakik a harmadik uccában.*” Látnivaló, hogy a rokonok feltünetedezése nem áll meg olyan csekély akadályon, hogy nem Tolnában vagyunk, hanem Párizsban. Az Illyés-œuvre-ben állandóan a honfoglalásra emlékeztető családi térhódítás zajlik, azonban nem oly kifogásolható eredménnyel, mint Árpádé. Az Illyés-had nem áll meg a Lajtánál, hanem okosan kihagyván Svájcot és a kellemetlenkedő, nedves Németországot, most ime Franciaországot is behálózza sógorok, komák, nagyanyák, unokák, Józsi bácsik, Juliska nénik (Juliette, gondolom), meg Mignot nénik útján. Így válik Párizs, amely bűnök városa, az ozorai képzeletben afféle másodrendű Ozorává az ilylyési műben, s így terjed át ez a dunántúli szíves-mosolyos, rántottasütő, borral kínáló, csókkal fogadó családiasság magára Párizsra is. Így marad Illyés hű önmagához. Így szövi bele az írolátogatások és kultúrdiplomácia mellé a családias meghittséget a párizsi útikönyvbe. Így teremti meg azt a légkört a kötetben, amely bravúrján túl a könyvnek családias varázsát adja. Nemcsak hazabeszél Párizsból a rokonságnak, amelynek tágabb fogalma: a nép, hanem egyben haza is tér Párizsba, melyben az Illyés-hadnak számos szállása van, legfőképp a Szajna jobbpartján.

Mondom azonban, hogy a rokonok keresője egyben Szemere követője is. Talál rá Szemere válasza arra, hogy ilyenkor munkaidőben magyar embernek hazájában kellene lennie. „*Sokan vannak a hazában – írja Szemere – akiknek a haza nincsen a lelkükben, de vagynak néhányan kívül a hazán, akiknek a haza a lelkükben vagyon.*” Illyés *Franciaországi változatok*-ja azon kívül, hogy a prózaíró játékos bravúrja, ennek bizonyítására is készült.

A könyvről, amelyben a költő, nem gerontológiai fokon, az öregedés kérdéseit firtatja-feszegeti.
(1969)

Illyés Gyula prózai munkái közül a „Puszták népe” a legjelentősebb, arányosság szempontjából azonban az „Oroszország” kéri magának az első helyet, a nyelvi lelemény felső foka viszont a „Franciaországi Változatok” volt. A pokoljáró dúlt poézis ellenpólusának a „Magyarok”-at látom, higgadtságával, amit humor színez; mélységével, amit egyszerűség leplez. Az idén megjelent, könyvterjedelemre mért prózai mű leginkább a „Csizma az asztalon” rokona, ebben az volt a mesteri, hogy az igazat valóságok fejtetőre állításával tudta híven mondani, tréfával mondta a komolyat. Az új könyv az emberélet mizériáiról beszél, gunyoros tréfaszóval. A cím „*Kháron ladikján*”, az alcímmel együtt: „*vagy az öregedés tünetei*” kissé megtévesztő. A műfaj megjelölése – Illyés Gyula ezt az írását „esszé-regénynek” mondja – részben fölösleges, részben azt juttatja eszünkbe: kár, hogy nincs magyar megfelelője a „*non fiction*” vagy a „*récit*” megjelölésnek. Holott a magyar valóságirodalom jobb volt, mint nagyobb népeké az elmúlt évtizedekben. Dehát a „nem-mese” fordítás, fájdalom, használhatatlan... A „*Kháron ladikján*” semmiképp se regény, ahogy a „*Koratavasz*” se volt az, a „*Hunok Párizsban*” se; szerencsére! A cím és az alcím annyiban igazmondó, hogy a könyv beszélyei és eszmélkedései csakugyan kivétel nélkül öregkorral kapcsolatos jelenségeket és problémákat tisztáznak azzal, hogy ezeket kerülgetik. S annyiban félreérthető, hogy azt sejteti: Illyést kizárólag az öregedés foglalkoztatja itt, hatvan után és hetven előtt. A romlás, megrokkánás foglalkoztatja, a pusztulás.

Mint már harminc éves korában, az ormánsági naplóban is.

A középhelyet elfoglaló „Ézsaiás és Jeremiás” című fejezet harminc oldal a kétszázharmincből. Ez a könyv legszebb részlete, a próza itt érezteti leginkább a kedvet az íráshoz, a találkozás a szőlőhegyen a „Fekete-fehér” „Aggastyánok isszák az újbort” versének prózavariánsa. A beszély aggastyán-hőse őszhajú látogatójával ereszkedik kesernyés, de higgadt szócserebe a présház előtt, ami már romház, de nem eladó. A téma ebben az írásban, a két öreg közt, valójában nem az öregség. Hanem a múlt. A múltból az, ami érdemes lett volna rá, hogy ne múljon el, s nem csupán azért, mert a ’két öreg’ fiatalságához kapcsolódott: *„A szomszéd faluba csengős szánon illett menni sógort, nászasszonyt köszönteni. Sajnáltni lehet valósággal, hogy elmúlt az a helyes időjárású világ... – De mért kellett elmúlni annak? – néz először szembe a vendéggel az aggastyán.”* A szóváltás-szóértés fokozódó felmelegedését nem nosztalgia, honvágy a múltba hevíti itt, bár ez váltja ki. A két öreg közt objektív, társadalomtörténeti igazságok fogalmazódnak szóba, két *laudator temporis acti* beszél, de amit mondanak, elmondhatnák húszévesek is, ha saját közvetlen és személyes és anyagi becsvágyaikon túlmenő dolgokról beszélnek. A régi falusi élet színvonala, kereset és életstandard mértéke szerint igazán nem szerethető. De: életforma volt. Amiben az élet gondja-baja, emberi kapcsolata, tapasztalatai rendszerré álltak össze. S ennek az életformának voltak olyan örömei, amihez gyárvárosok, külvárosok, vagy akár belvárosok lakója nem jutott. Azzal, hogy a falu nem életforma edénye többé, ezek elenyésztek, s anélkül, hogy más életforma jött volna helyükre. Aki falun él, falun él ma is, nem éppen urbánus életet; a városiak többsége se ilyet él. Nem kell aggastyánnak, múlt idők dicsérőjének lenni ahhoz, hogy az ember ne lásjon haladást abban, hogy a faluban a méreteihez és jellegéhez illő életforma meg-

szűnt, de helyére nem jött más, s a falu csak lakóhely maradt... A „Kháron ladikján” másik, hosszabb betétje, az „Egy kis öröklét” kevésbé kielégítő belletrisztikus keveréke a beszélynek, útiemléknek és elmélkedésnek, valószínűleg azért, mert Shakespeare-t és kultuszát is „az öregedés tüneteinek” igájába fogja az író, s így lesz Stratford upon Avonból: nekropolisz.

A „Kháron ladikján” egyenetlen könyv, rendhagyó természeténél fogva, itt fragmentáló, amott summázó, el-elágazó és szétágazó is, egy gravitáción, mivel az író nem enged abból az eltökéltségéből, hogy a könyv leszögezett témájához kötődjék, váltott és váltakozó közlésmódjával minden: ízes beszély, pellengérező jelenet, szeszélyes útikép, torzrajz és gúnykép, ez főként az önarckép változatban, de a portrékat érzelmi aláfestés távolítja el a műfaj régi francia példáitól, míg a tünetleletek és jellemző mozzanat-észleletek a mesélgető vagy társkereső *raconteur*-előadással nem a régi meditáló vagy moralizáló angol esszé-beszélyek műfaját közelítik meg, s a *pensée* soliloquiává oldódik, mivel az író eszméltetni és mulattatni kíván; van itt *Leseifrüchte*, satíra, kritikai széljegyzet, 'case history', gyógymodlatolgatás, s e részleteiben és nem egészében figuratív mozaikban van olyan részlet is, amely vegyítetlenül és egyértelműen egy műfaj tálalásában került a papírra. A „Vita W.-vel” csakugyan dialógus, a beszélőből csak a nézeteit látjuk, ahogy ő mondja. E párbeszéd egyébként nem az öregedés tüneteit, hanem jellemző módon a forradalmárság, a szentség, majd a fokozás lajtorjáján felfele haladva az öröklét, a „*megfontolt önfeláldozás*”, a „*pozitív halálvállalás*” értékét feszegeti, eljutva addig, hogy „*az egész emberi faj léte nem örökbiztonságú. Sőt.*” Vagyis addig, amit Koestler „kollektív halál-lehetőségnek” nevezett. Korunk csakugyan fölismertette, hogy nemcsak az emberhalál van, az emberiség-halál is korlátlan lehetőségeink birodalmába tartozik...

Az öregedés tüneteivel kapcsolatban Illyés a *pars pro toto* módszerével él, nem a férfikorán túljutott emberi test és lélek egészét veszi szemügyre, hanem azt, ami ebben a testben, illetve ezen a testen, s a lélekben is az öregkor jele, jegye. Csak magát a tünetet nézi. A testi elváltozás jeleit, de még inkább a lelkieket pazarló bőkezűséggel írja az öregedés, csak az öregedés, semmi más csak az öregedés kontójára, s ebben olyannyira következetes, hogy kétséget is ébreszt a tünetek kórokozói felől, míg a tüneteknek remek neveket ad. A *szóvétés*nek az a fajtája például, hogy az ember keze demizsont keres, de szája pizsamájának hollétét tudakolja, vagy az idétlen gumiarábikumot hiányolva az ugyancsak idétlen szóda-bikarbónára kérdez: nem föltétlenül az aggkor monopóliuma. Ez a kellemetlen jelenség járványszerűen terjed középiskolások közt, vizsgák és különösen érettségi előtt, egyetemi hallgatókkal is megesik, ha a disszertációjuk határideje közeledik, de befejezése távolodik. Szenvedélyes szerelem kórságába esett ember is ezt tapasztalja, ha kedélyének egyeduralomra jutott főelfoglaltságával valamely nehézség merült fel, s tetejébe szóban vagy tetteleg másvalamit kellene intéznie. Kezét a tárgyak, száját a szavak hagyják cserben ilyenkor, ilyesmit mindenki megtapasztalhat, minden életkorban, valahányszor figyelme valamire annyira összpontosult, hogy ami ezen kívül esik, az összezavarodik. Súlyos betegség, vagy a félelme, feltétlenül előidézi ugyanezt, Németh László „Árnyékvilágban” című elbeszélése kora férfikorában rögzítette mesterien az állapotot, s a *szóvétés* még egyszerű fáradtságnak is lehet tünete, például mikor az ember *gare de chef*-et mond *chef de gare* helyett, eszmecsere után, s nem pályaudvaron. Az öregedésnek ezek a tünetei mindig megjelennek, csoportban, valahányszor az ember rosszul érzi magát a bőrében, ha jelenének fenntartására úgy kényszerül, hogy olyan jövő, ami felé haladni érdemes, világos körvonalakkal nem bontakozik ki. A fiatal is úgy megy az

időben, mintha Kháron ladikja vinné, ha létének fenn-tartásához az élet cselekvésre csábító értelme nem ösztökéli... míg az öregedés testi tüneteit, izmok és idegek gátoltságát minden lábadozó átérzi, ha nem igazán akar a kórházból hazamenni, bár persze a gerontológia az ilyesmit az öregedés szimptomái gyanánt tartja számon, s öregkorban mindez kevésbé egyéni okokkal is magyarázható.

A testi tüneteket Illyés már valóban önmagukban veszi szemügyre, nagyítóval, hasonlítva a szakorvoshoz, aki professzionális deformáció következtében nem a beteget nézi, hanem a kórságát veszi csak szemügyre, vagy olyan liliputi állampolgárhoz, aki Broabdingnagban jár felfedező úton, óriások ráncaiban és pórusaiban. Ezek a kötetnek pompás részei, a költő két alkati hajlama, fiatal korától párosult kvalitása nyer prózai kifejezést az öngúny enyhe undorral fűszerezett változataiban, valamely testrészcseke előnytelen látványosságának szemléletébe merülve el.

Az öregedés kérdései a költőt érdekelték annyira, hogy irodalmába is beletekintett, ezt kielégítőnek nem találta, de ad ízelítőt az olvasás gyümölcseiből is. Sainte-Beuve egy mondatával Simone de Beauvoir egy mondatát üti le, Pasternakéval a halálról, ami nem a mi dolgunk, leüti mindkettőt. A kérdésnek, amennyiben a tudás igazi forrása a tapasztalat, Bertrand Russel volt avatott szakértője, ő hatvan után minden tizedik születésnapján összefoglalta, amit időszerűnek látott, hetvenévesen, nyolcvanévesen, majd kilencvenévesen, évtizedenként négy-öt oldalon. E folytatásos esszé-sor alapvetése az „Öregedés művészete” című korábbi dolgozata volt, ez három oldalra terjedt. Ebben leszögezte, hogy a hosszú élethez, s így az öregedés lehetőségeinek élethez, s így az öregedés lehetőségeinek kihasználásához mindenekeelőtt az kell, hogy az ember jól válassza meg az őseit. Neki ez sikerült, mondja, bár apja, anyja fiatalon halt meg, a nagyapák, dédapák és ükapák az ő

családjában általában túléltek a nyolc évtizedet, egyet leszámítva, ez azonban ma már szokatlan kórság áldozata lett: a fejét vették. Hosszú életű szüleid legyenek, hogy hosszú életű lehess a földön, tanácsolta. Az hogy rang, anyagi helyzet tekintetében is előnyösen választotta ki felmenőági rokonait, Lord Russelnek nem jutott eszébe, de késő férfikorában úgy gondolta, *„hogy jófajta öregkorra leginkább azok képesek, akiknek erős személytelen érdeklődési területük van, s ez olyan, hogy megkívánja a cselekvést is, az érdeklődés természetének megfelelően”*. Hasonló következtetésre Illyés könyvében a még mindössze nyolcvanhárom éves Lukács György jutott: *„Az tart meg – mondja – hogy nincs belső életem. Mindennel foglalkozom, csak a lelkemmel nem foglalkozom. Mihelyt egy pillanatom van, merülök a munkába.”* Ennek a mondatnak a bölcsességét nem cáfolja, de nem is támasztja alá az, ami utána következik: *„a szocialista realizmust ismét használható fogalomká kell tenni, tartalma nem az, amit Zsdánov adott neki”*.

A Kháron-kötet filozófiája talán így foglalható, gorombán, szavakba. Az öregkort akadályozni azzal, hogy az ember fiatalabbnak érzi vagy játssza magát, hazugság. Az öregség állapotából erényt csinálni azért, hogy öregként az ember cselekvő ember legyen: hamiság. Vagyis az öregkornak a passzivitása ellen küzdeni így vagy amúgy bűn, vagy hiba, de az állapot maga elfogadásra nem csábít. Bukásban a győzelem, s a fiatalságot, mert végez életkorunkkal, halálunk hozza vissza. A gondolat behozza a könyvbe a vallás és a filozófia vigaszának a kérdéseit is, de csak itt-ott, mintegy színezésképp. A problematika múzsája nem a hit. Nem is az Isten, az öröklét vagy túlvilág hitetlensége. Inkább az ebbe a világba vetett hitetlenség az ihlető, amit tehetetlenség sugall, amit kiválthat kilátástalanság, amit okozhat életkor és a kor.

VI.

A tragédiáról, amelyben benne rejlik és szóhoz jut Illyés Gyula belső világának minden fontosabb mozgató ereje s összetevője. (1969)

Illyés Gyula drámai munkáját („Tiszták”) megjele-
nése előtt elolvastam, Saint Jeannet-ben, ahová a szerző
Véronique Charaire véleményére kíváncsian hozta
magával a kézirat első, gépelt másolatát. A „tragédia
három felvonásban” olyan történelmi drámát formázott,
amely – mondhatni bravúrosan – igazodik a nagymúltú
műfaj hagyományos koncepcióihoz, felsőfokon, hiszen
a cselekmény a konfliktus minden közérdekű és magán-
jellegű, hatalmi és szerelmi, hitbéli és politikai, materiá-
lis és metafizikai elemét egy helyre tömörítette. Nekem
azonban úgy rémlett, s olvasása ezért volt izgató is,
nyugtalanító is, hogy a tragédia a költő lírája mögé sze-
gődik, mintegy zárógyűrűként, s benne rejlik, egybe-
gyűjtötten, Illyés Gyula belső világának minden fonto-
sabb mozgató ereje s összetevője, a hajlamok, igények
és iszonyok sajátos és egyéni rendszerének minden for-
máló ereje, ama történelmi tapasztalatok áttételes vetü-
letével együtt, amelyek a költő szemléletének és moráli-
sának alakítói lettek. A „Tiszták” – gondoltam később –
írójának az a munkája, amelyben az alkotót alkotó erők
és tényezők a legtisztábban jelennek meg, provánszi
szabású árpádkori irhában, természetesen. A tragédiá-
ban, szintézisében, az embert, a művészt és a művet kor-
mányzó kép- és képzeletvilág a korlátlan úr, a rendező
erő, s érezhető a költő külön világának, belső planétájá-
nak a klímája is, észrevehetően annak, aki ellenáll ama
kísértésnek, hogy a történelmi drámák gyűjtőhelyének
szánt antik katedrafiókba tolja e szöveget. A szellem
szubjektív meghatározóinak, s az értelem döntő preok-
kupációinak ezt az akadálymentes egy-műbe gyülekező-

sét alighanem az segítette elő, hogy a cselekmény hely és idő szerint egyaránt messze van a költő korától s pátriájától. Messze van?

A tragédia helyét a szerző így jelöli meg: *„Kicsiny vár – voltaképp megerősített kolostor – a Pireneusok egyik cukorsüveg meredekségű sziklacsúcsán, 1200 méter magosban.”* Párja nincs Magyarországon, s merőben idegen Gyánt és Ozora, Tolna és Somogy völgyeitől és halmaitól, ahol a családtagok humoruk fényével, s a nagyobb család, a nép, sorsa terhével tünedeztek fel. A *hegy* azonban elejétől fogva meg-megjelenik e dunántúli ihletésű költészetben, nem a költő nélkül, s Illyés képzeletvilágában és képzetkincsében, külön mitológiájában éppoly gyakran néz le ránk hegycsúcs, mint a görögökre a mitológiájukban az Olimposzuk, bár ezen a *hegy*-en, Illyés hegyén, nem népes társaság istenkedik, hanem sarokbaszorított végváriak istenülnek. Illyés kölyök-költő-korában, az „Íme férfi lettem” stréfáiban a Dunántúlt láttatja, de a költőt hegyre viszi. *„CSÚCSON állok, szél fú, öblíti fejemet – és csavar mint tölgyet, hajam lobogva hull”.* A pálya csúcsra szorítja, megpróbáltatásba, harcba erőssel, az élet tájai fölé. S minő hegy ez? *„Mint egy antik hősnő, ki a Sors sötét – éjébe hullt és ott tördeli kezét, – elfordul jajongva, örvongve kiált, – szél zilálja szerte hosszú sikolyát – Így hallom a HEGYET ahogy eljövök – lábánál, a köd gyors bokrai között”* (1930 előtről). S a „Rend a romokban” oldalain? *HEGYEN tanyázom, prэшáz a lakásom – CSÚCSON, mégis meredek part alatt. – Mint fecske-fészekből nézem a tájat – életemet is, amely lent marad*”. Az élet nem elmarad mögötte, hanem alatta marad, úgy néz le rá, mint elszálló lélek a testre, vagy máglyafüst a hamujára. Az „Új márciusban” a nép költője *„szikláról nézi kis népünk jövőjét”*, s a legismertebb, legillyésibbnek idézett vers, az „Ozorai Példa” ezzel a képpel zárul: *„HEGYRE kerülünk... vagy HEGYRE szorultunk, – barátaim, de megritkult sorunk! s be védtelen jajt-zümmögő alattunk – az*

édes ország, melyért harcolunk”, s ilyen példával tanít példaadásra: *„Nevetnünk kéne, hogy vagyunk, megyünk még – ezrek dalaként fújva énekünk – Ha lesz jövő hadat talál helyünkön – Legyőzhetetlent: ha mind itt veszünk”*. Hol ez a baráti kör, a társaké, a bajban, a Centrál asztalánál? Nem nyomta fel máris az elpártolt idő a felhők közé, Montségur zátonyára, a magosba?

„Történi 1243-1244-ben, Montségur-ben” mondja a tragédiáról a színlap. Az időpont, a középkori, nem tér úgy vissza, s újra vissza Illyés világában, mint a Hegy, amire az Úr felviszi jobbait, pusztulásukkal üdvözíteni. A középkor és Provence varázsa nem olyan szembeötlő mint a magaslaté Illyés költészetében, ám a próza, ha nem is kifejezetten, de észrevehetően keresi az utat a Provence felé és a középkor felé. Az, hogy egy civilizáció elpusztulhat, s vele félig a nemzet is, a középkori Franciaországéhoz hasonló magyar falvak iránti nosztalgiában jelentkezik először Illyésnél, török-tatár traumatikus tapasztalatok szülik a félig-tréfa bon-mot-t, hogy a döntő hibát Árpád követte el, azzal, hogy megállt a Duna-medencében, ahelyett, hogy lenyargalt volna Provence-ba, s a „Csizma az asztalon” falu-életforma dicsérete, a görög szőlőskertek-övezte természetközelenben maradó kisméretű városiasodás, s a latin-európai középkori, civilizációt termőföldközelenben megvalósító falu életformáját dicséri, bár nem az órák visszaigazításának a szándékával. Az a civilizáció, amely faluméretű mezővárosokra alapozódott, fórumot helyettesít piactérével, ahová a felépült katedrális búcsújáróhelyként csábította a kereskedelmet, fejlődési lehetőséget biztosítva a mesterségeknek, a Cluny-reform nyomán alakult ki, s tájankint változó variánsai közül a „Tiszták” bemutatójával kapcsolatos nyilatkozataiban és írásaiban Illyés a provençal „trubadúr-civilizációnak” adja az első helyet. A Pireneusok, a Massif Central és az Alpok lejtőiről keletre s délre néző tájegység a mediterrán életérzés menedéke maradt, s dél felől nyitott volt a

közel-keleti és afrikai arab hatások felé, ezek gazdagították, anélkül, hogy megszállták volna, mint a mórok a spanyol félszigetet. A központosító nagyobb királyi hatalom gócaitól távol esvén, Occitánia földje a maguk külön provençal nyelvet beszélő földijeivel, aránylag sokáig megtartotta függetlenségét, illetve különállását, azelőtt, hogy a nagyobb egységekre törő és a hatalom nagyobb koncentrációjára törekvő, a szó technikai értelmében azidőtájt talán modern vagy korszerű királyi törekvések a huszadik századig példátlan kegyetlenséggel számolták föl a kisebb egységeket Angliában is. Franciaországban, délen, a Toulouse-i gróf hatalmára támaszkodó occitániai várurakat a király seregei egy válsháború zászlaja alatt szorongatták, s váraik bizonyos értelemben csakugyan az alattuk fejlődő, vagy meghúzódó, különbözőségével gazdagító déli civilizáció és népi különállás végvárai lettek. Hogy Occitánia ellen kifejezett pápai jóváhagyással és pápai legátusok részvételével folyhatott keresztes hadjárat, azt a pápának Barbarossa Frigyessel 1184-ben lefolyt találkozása után kiadott „Ad abolendum” dekrétuma tette a római keresztény egyház ügyévé.

A katar eretnekség likvidálását elrendelő pápai bulla hosszú folyamat következménye volt. „A katarhit terjedésének előfeltételeit maga az egyház teremtette meg. Az egyház gregoriánus reformja a 11. században még általános népszerűséget és lelkesültséget váltott ki. Ám a hivatalos egyház nem volt képes ezt a lelkesültséget – hosszabb távlatban – se kanalizálni, se keretek közt tartani. A papképzés növekedése, s a szentségek jelentőségének felfokozása a papságot mindinkább külön osztállyá, új osztállyá tette, s kevés teret hagyott a laikusnak arra, hogy saját elgondolásait az egyház ügyeire érvényesíthesse.” Ezeket nem én fogalmazom így, valamely történelmi párhuzam sejtetésére, hanem az Encyclopædia Britannica vallástörténésze. Lényegében az történt, hogy a papság elszakoskosodása és elkülönültsége

miatt a gregoriánus reform hatására megindult vallási újjászületés és hitbeli igények – mivel az egyházon belül nem volt számukra tér – a katár hit rohamos terjedésének szolgáltak alapul Dél-Európában. 1140 után a bogumil-katár-albigens hit rohamosan hódított, különösen Észak-Itáliában és Dél-Franciaországban. A pápai hadüzenet az eretnekségnek nem annyira a katár hit terjedését, hanem a katár hitűek egyházzá szerveződését követte, Concorezzo, Desenzano, Bagnolo, Vicenza, Firenze, valamint a provánszi Toulouse, Carcassonne, Albi, Val d’Arau katár püspökei egymással is mindinkább állandó kapcsolatot tartottak, s a keleti katár püspök is meglátogatta a provençal felekezetet. A szuverénitásokat féltő, majd védő déli várurak szívesen látták falvaikban, s ostrom idején váraikban a katár-hitűeket. Ez melléjük állította a népet. A katárok, a „tiszták”, a nép vallási igényeit kielégítő extremitással voltak szent emberek, s ezen felül hasznos: orvosláshoz értő, mestersegekhez tudó, ezzel használni akaró emberek is voltak, az angol szórványt a köznyelv „takácsoknak” nevezte. Az occitániai várak ellenállásában ilyenformán a helyi szuverénitás védelme összefonódott egy helyi életforma, a provençal nyelvi különállás, különszínűzetű életérzés és kifejezésének a védelmével, ami egyidejűleg a népi szemmel igazibb hitnek látszó hit védelmével párosult, mivel a katár hitet nem fegyelmével és tudásával elkülönülő klérus, hanem szentségig menő önmegtagadásra és önfeláldozásra kész, s egyben használni tudó papok és szerzeteséletű kiválasztottak, a „tiszták” hirdették, s képviselték. A várakat a királyi hűbéruraság, s így a központi hatalom érvényesítéséért küzdő keresztetek egyenként számolták fel, hosszú ostromokkal, melyek a hadakozás, egyezkedés és szószegés váltott fegyvereivel folytak, az ostromlott várat az ostromló keresztetek vették körül, ezek a nép ostromzárába szorultak, a nép viszont a királyi, császári és egyházi hatalmak ostromgyűrűjében élt. Béziers megvétele, körülzá-

rással, visszaveretetéssel, kivonulással, egyezségkötéssel, menlevéladással, újrabevonulással, adott szó mérsárlás és kivégzés útján történő megszegésével nem külsőségeiben, de lényegében és szerkezetileg rendkívül hasonló volt a sajnálatos októberi-novemberi taktika-fordulat-változatokhoz. 1956-ban Budapesten a várost körülvevő haderőt az ország népe vette körül, míg az országot bekerítették a szövetkezett nagyobb hatalmak, s a világhelyzet. Montségur jóval Béziers után esett el, hosszan állva az ostromot, de nem tűntek fel a szemközti dombon Dégről Perczel, Szilasról Görgey. – A Toulouse-i gróf térden, az oltár előtt, letette a hűségesküt a királynak. Ő megmenekült. Más nem...

VII.

A verseskötetről, amely maga is művészi mű, kötetként költemény. (1969)

„Minden vers alkalmi vers – írja Illyés a „Fekete fehér” előszavában – csak a java nem rögtön születik meg. S a nemző alkalom se pillanatnyi”. S abban, hogy milyen alkalom lehet szülője a versnek, mindig van rendszer. Ha a versek egy köteget csoportosító kötet ezt a rendszert is kifejezi, világosan és érzékletesen, a kötet, maga a könyv is lehet olyan zárt egység, mint egy szonett vagy concertino. Ebben az értelemben hat az Illyés-kötetek közül 1937-ből a „Rend a romokban”, 1969-ből a „Fekete fehér” könyvként költeménynek. Az alkalom, amely a kötetbe sorolt versek Múzsája volt, természetesen abban is, ebben is egyaránt lírai volt. De míg amabban a líra extrovertált volt, emebben introvertált lesz. A „Rend a romokban” darabjai, mondhatni kivétel

rással, visszaveretetéssel, kivonulással, egyezségkötéssel, menlevéladással, újrabevonulással, adott szó mérsárlás és kivégzés útján történő megszegésével nem külsőségeiben, de lényegében és szerkezetileg rendkívül hasonló volt a sajnálatos októberi-novemberi taktika-fordulat-változatokhoz. 1956-ban Budapesten a várost körülvevő haderőt az ország népe vette körül, míg az országot bekerítették a szövetkezett nagyobb hatalmak, s a világhelyzet. Montségur jóval Béziers után esett el, hosszan állva az ostromot, de nem tűntek fel a szemközti dombon Dégről Perczel, Szilasról Görgey. – A Toulouse-i gróf térden, az oltár előtt, letette a hűségesküt a királynak. Ő megmenekült. Más nem...

VII.

A verseskötetről, amely maga is művészi mű, kötetként költemény. (1969)

„Minden vers alkalmi vers – írja Illyés a „Fekete fehér” előszavában – csak a java nem rögtön születik meg. S a nemző alkalom se pillanatnyi”. S abban, hogy milyen alkalom lehet szülője a versnek, mindig van rendszer. Ha a versek egy köteget csoportosító kötet ezt a rendszert is kifejezi, világosan és érzékletesen, a kötet, maga a könyv is lehet olyan zárt egység, mint egy szonett vagy concertino. Ebben az értelemben hat az Illyés-kötetek közül 1937-ből a „Rend a romokban”, 1969-ből a „Fekete fehér” könyvként költeménynek. Az alkalom, amely a kötetbe sorolt versek Múzsája volt, természetesen abban is, ebben is egyaránt lírai volt. De míg amabban a líra extrovertált volt, emebben introvertált lesz. A „Rend a romokban” darabjai, mondhatni kivétel

nélkül, a költő életének értelmét keresik. A „Fekete fehér” darabjai viszont, ugyancsak kevés kivétellel, a poéta lényének, alkatának alapvonalait fejezik ki, vagy feszegetik, de lényegében ugyanazok a vonások jelentkeznek a kétféle funkcióban. A „Rend a romokban” nyitóversének kezdősorai ezek:

*A kocsisorról a süket Gyalog
nem is sejtí, hogy érte harcolok;
hogy könyvbe írtam... s már ha lelkemen
szárad, hogy a népet képviselem:
őt képviselem...*

A „Fekete fehér” nyitóverse – szándékkal vagy önkéntelenül? – erre a benső indulatokat kifelé, harcosra fordító korszakra néz vissza:

*Bajba kerülni, az volt még a szép,
a jó:
menni recsegve, recsegtetve, jég-
törő hajó,
nézni szorongva s ujjongva, hogy
reped, amitől remegtünk!*

A kép nekem az Ady-verset juttatja eszembe, de a „repülj hajóm!” helyén itt jégtörő küzdi előre magát, s rajta olyan költő szorong, aki magát a „holnap hőségnek” nem mondta volna, más hajón látja magát: az *utazás* már *távozás lesz*, a végén várja

*a baj, a baj
a diadal! – ?*

ebben az új harcban, ahová a szív „iszonyulva csábít”: a „baj” jajszavára rögtön lecsap a „diadal”, s felkiáltójeléhez is nyomban kérdőjel csatlikozik, s a nyitóversben már ott van a vesztő-halál és mentő-halál pároscsillaga, útmutatónak.

A lét körülményeinek s a környezetének a képébe állítva hosszabb futamokban szólal meg egy másik „kacsalábon forgó várban” a viszolygó undor is:

*a kályha, a lámpa, a bor
a női melegség! Vivát!
A tietekre is! Noha*

*fogoly vagyok, csapdában állok és –
be-beront az az ablakrázó banda és
kapkodhatom, mint ezúttal is, a fejem,
szájam köré a mosolyom.*

Az undor annyi, mint békétlenség önmagunkkal, s óhatatlanul kiterjed másokra is, az udvariasabb gyanakvás formáját öltve, s aki az élet értelmét a küzdelemben találja meg, ott, ahol nemcsak a küzdelemnek nincs esélye, hanem küzdelemre sincs már esély, az erőszak a föld alatt talál olyan helyet, ahol még érvényesülhet. A gyökerek ereje a hatvanas évek végén nem olyan, mint az ötvenes évek közepén volt, a vízgyűjtőről és a fenyőről szóló verses levélben:

*Minden gyökér
végül
ököl.
Amíg egy ize él,
nem enged jogaiból
küzd markosan a fa.*

*A szél
szitkaira
ott válaszol.*

Ha a „Fekete fehér” hatvanegynéhány versét oldalról oldalra haladva, a maguk egymásutánjában olvassa az ember, a hatás egy zeneversenyé, ismétlődő motívumok egymás erősítésére váltják egymást. Hogy a versekben jelentkező témák és futamok egymásutániségát Illyés

tudatosan rendezte-e fokozódó erejű kompozícióba, azt a költő, gondolom, tőle magától idegen szándéknak mondaná. Valószínűbb is, hogy a kötetté gyűlt anyag, mintegy magától, ösztönszerűen, az ihlető alkalmak természetete szerint állt össze hibátlan egésszé, az egész hatása, az összhatás, engem a Bartók-művek hatására is emlékeztet, részben a kifejezés szilánkos és szikrázó tömörsége és keménysége miatt. „*Vonó, mely forgat, síp, mely ugrat, magyaráz talpon át egy múltat*” – hogy egy szerény példát idézzek. A versek többségének békétlen, reménykeresés nélkül tusakodó, magában magával perelő, felelő drámaisága – ha már zenéről van szó – erre a képzettársításra ad alkalmat. Ahogy az is, hogy nincs feloldás. Enyhítés se, a vers zord igazát, a mondandó futamát elnyeső groteszk és kíméletlen zárófordulatok, mintegy a tragikum mélyítésére használt, az előzményekre visszacsapó sorvégi chorijambusok, csak sötétebbnek láttatják a képet, visszafelé, főleg ha elandalodásra hajlottak a strófák elébb. A tömörséget konok törekvés egészíti ki, az enyhítetlenségre. Mintha a költő saját Bartók-ódájának értékrendszerét követné költészetében.

Bizonyára a pusztulás/pusztítás-futamok teljessége vétette fel a versek zömétől eltérő hangú, s 1947-re keltezett „Vár a vizen” ódát, válaszul Arany Lászlónak, feleletként a „Dunánál” versre, nem József Attilának, hanem a harmincas éveknek; az ezerév nagyjai egy szentbertalanéj áldozatai gyanánt úsznak a Dunában itt, viszi a víz a várat, „*Botond baltáját*”, „*László csatabárdját*”, „*Dózsa György szívét*”, „*Rákóczi selymét*” – Agrippa d’Aubigné bűzös Szajnaját jócskán felülmúlva, viszi a Duna. A „Fekete fehér”, ha a gyűjteményt, az egészet is, költői alkotásnak látjuk, vagy kompozíciónak, a nyitóvers után nagyjából négy tételre oszlik. Az első a „Közelítő fagy” verseinek nagyobb része, a „Névjegyhangjegy” groteszk és a „Szörny” komor akkordjaival csak ízelítő abból, ami a „Vár a vizen” ciklusban galop-

pozó feszültségű drámává fokozódik, itt már a halál-motívum az úr, hogy a kompozíció a „Rengeteg” ciklusának nagy verseiben érje el a klimaxát, míg a „Kalitkában” útiélmény sugallta versei az olvasót a zord igazak után jó szóval engedik el, de az olvasó legkönnyebben ezeket a ráadás-futamokat felejtí el. A nagy versek valamilyen gyűjteményébe négy Illyés-vers kívánkozik, a „Fekete fehér” 156. oldaláról. Ezek, ebben a sorrendben, a következők: „Ifjú pár”, „Ditirambus a nőhöz”, „Mert szemben ülsz velem”, „Aggastyánok isszák az újbort”.

VIII.

*Arról, hogy milyen adottságok teszik szükségessé-
rűvé, hogy egy irodalom egy költőt a nemzet költőjé-
nek tekintsen, s a legelső magyar emberként tartsa
számon. (1970)*

Ahol az ország kicsi, a haza szűk, s a népet nem nagy vállalkozások sikere fűti, hanem kudarc csüggeszti, ahol a nemzetet életének lehetőségei helyett létének veszélyeztetettsége tartja együtt s mindez az övénel nagyobb külső erők következménye: a politikus szolgálatokkal, tehát szolgaként e nagyobb hatalmakat igyekszik megvesztegetni, s már ahhoz is különös jószerencse kell, hogy lehetőségeinek equilibrista bűvésze lehessen. Ilyen helyzetekben az államférfi a merő megmaradás szolgálatára szoríttatva, jelennek eszményt, jövőről víziót nem adhat. A csalódásaira vagy sorsának kisszerűségére ráunó nép, ha többet kíván a pusztá létezésnél, életéhez kedvet, jövőjéhez eszmét akar, ilyesmit politikai vezetőitől józanul nem várhat el. Így a politikai hiányérzetből fakadó igény az írók felé fordul vagy

ferdül. A félresiklásnak van annyi haszna, hogy a család veszélye kisebb. Ha költő az, aki „*eszmét nevez*” ...„*a föld bitókkal*” miatta nem „*fakad fel*”; ha „*népjavát*” író mond: a nép miatta nem lát „*új nyomort, újabb szenvedést*”, csak a régit; irodalom se ront, se javít, de a hitel, a jó szóé, megmarad, a valóraváltás elmarad, de megszületnek a nemzeti hivatottságú irodalmak.

A közösség politikai hiányérzetét legélesebben az író érzi, s különösen ha az is befolyásolja, hogy a társadalom igénye, sokszor a történelemkönyvi hőskultusz értékmérőivel, feléje fordul. Magában az irodalomban, akár egy *corpus politicus*-ban, írók az írói kötelezettségről és az irodalom feladatairól lehetséges nézetek szerint pártosodnak, s ahol a politikában a nyílt vagy elkenődött egypártrendszer az úr – mivel az összefüggés a politikai élet és irodalmi élet közt szükségszerűen dialektikus – irodalmi kétpártrendszer alakul ki. Akik a literatúra közösségi kötelezettségvállalásának adnak elsőbbséget, vállalva, hogy a politikusok moralista riválisai legyenek, balra tolódnak, s hogy a politikai egypártrendszer baloldalinak vagy jobboldalinak mondja-e magát, az ebből a szempontból nem jelentős. Akik esztétikai céloknak adnak elsőbbséget, mert féltik a művészt a közösségitől – jobbra tolódnak, s a politikus írócsoport pusztá léte módot ad rá, hogy az apolitikusok a maguk elhúzóadását zendülésnek, vagyis politikai akciónak érezzék: s az apolitikus írófajta tanúsít türelmetlenebb, ellenségesebb ellenzékiiséget az irodalom túloldalával szemben. Az ilyenformán polarizált irodalomban a fejlődés hullámvonalú. Hol az irodalmi morálpárt, hol az irodalmi művészetpárt kerül felül az irodalomrajongók, kritikusok, irodalompolitikuskok nyílt szavazásain. S hogy mikor merre lendül az inga, abban aránylag kevés szerepe van annak, hogy melyik oldalon több a jó író, vagy honnan merül fel több remekmű... A ráúnás szerepe, ami egészségesebb társadalmakban és biztonságosabb fejlődésű országokban relatív újszerűségek

vagy relatív idejétmúltságok szerint ejt vagy emel irodalmi irányzatokat és életműveket – a jellemzett kelet-európai helyzetben másodrendű: ebben a kondicionált-ságban a pártosodás ingalengése nemcsak irodalmi, hanem egyben nemzeti tényezők függvénye.

A rokonszenv és ellenszenv fordulópontjait általában az utolsó nemzeti-politikai csalódásélmény cövekeli ki és határozza meg, ellenkező előjellel. Konzolidációs, kiegyezései szürke korszakok a morálpártot emelik „kormányra”. A Tiszák után „Nyugat”, Bethlen után „Válasz” következik. Nagy közösségi vállalkozások kudarcá után viszont konzervatívok, mesemondók, szórakoztatók becsülete nő meg, amit a művészpártiak erőrekapása egyensúlyoz ki. Ez történt 1849, illetve 67 után, 1919 után s 1956 után is; nem a hatalom közreműködése nélkül, bár a beleszólás különböző mértékű volt. A váltás magukban az egyes írókban is jelentkezik. A Nyugat íróiban 19 után háttérbe kerül a forradalmár, előbbre tör a művész, s a következő korosztály, amelyet 18-19 traumatikus élménye kora diákkorában ért, s a konzolidáció szürke éveit határoztak meg, a harmincas években már nem irodalmi forradalmat kíván, hanem forradalmi irodalmon munkál. Akik 56-ban húszévesek, a Rákosi évek irodalomirányításának s a forradalom eredménytelenségének együttes hatása alatt befelé forduló érdeklődéssel ország és nép baja helyett a magukét kutatják. Az elmúlt évtized hiányérzetei nyomán a mai húszévesek zöme valószínűleg újra ország s nép felé fordul, eszmét s morált keresve irodalommal, s várva irodalomtól. Kár tagadni, hogy mind a politikával szemben moralista, mind az ezzel szembeálló apolitikus csoportosulás íróit az utolsó közös élmény alakítja, a közelmúltból, s ez a politika függvénye. A nyugat-európai divatok hazai képviselete, az apolitikusok esetében többnyire csak eszköz a hajlamhoz: mindkét írópártot a soron következett, történelmi-politikai változat és a maga reagálásmódja erre határozza meg, vagy így vagy úgy, de a meghatározott-

ság mindkét szélső esetben közösségi. Hogy a közös sors vállalóit is, zendülőit is ennyire irányítja, kötöttségre is, tisztességre is vall; de van hátránya, mindkét oldalra ugyanaz. A vállalt vagy rühellt kötöttség akadályozza meg, így vagy amúgy, hogy a tehetség, ha magyar, a maga mesterségbeli problémáival magára maradjon. Kötelességtudása azt mondja neki, hogy ezekre kell új és eredeti megoldást találnia, aminek az az előfeltétele, hogy az írói kifejezés, érzékeltetés új változatait találja meg akár közérdekű, akár magánérdekű témák kifejezésére, akár drámában, akár prózában. A vázolt helyzetnek mondhatni egyedüli súlyos következménye: útját állja, hogy a magyar irodalom ne betörjön, hanem kitörjön Dévénynél új idők új dalaival. A magyar irodalom azért a magyar nyelv és így a határok foglya, mert ez a róka-fogta-csuka, csuka-fogta-róka állapot (népi-urbánus, politizált-modern) s mindkettő a nemzeti sors fordulatainak fogtságában lehetetleníti, hogy a magyar szellem műhelye olyan kifejezésbeli iskola kiindulópontja legyen, ami alkalmas rá, hogy nyugat-európai divatokat inspiráljon más irodalmakban. Hogy ez elmarad, az nem az írók hibája, hanem a helyzetüké. Az ehhez elengedhetetlen kondicionáltságot a történelem nem adta meg a rendszereknek, a rendszerek nem adták meg az irodalomnak, az irodalom nem adta meg az íróknak. Holott eszméi győzedelmét, írónak, az jelenthetné, ha műve egyik kirepítő fészke lesz a gondolkodás vagy érzékeltetés új európai iskoláinak, aminek az előfeltétele, hogy az író, ha magyar, ha más: a művészi kommunikáció új, intenzívebb vagy pontosabb formát találja fel, eszméit az országon túl egyedül ez viheti. Történetesen állítólag kedvezőtlennek hitt területre szorult nemzeti-népi kötöttségű írók mind-egyikének voltak műfaji találmányai, hogy csak őket említsem: Tamási Áronnak is, Ilyésnek is, Veres Péternek is, Kodolányinak is, bár csírájukban maradtak. Németh László utat valahol ott tévesztett, ahol a Tanú-ból kinőtt szellem utópista helyett

regényíróként csinált magából. A hazai dolog, vagy a haza dolga, vagy a környezet igénye akadályozta, hogy az író a sürgető kötelezettség helyett saját felfedezéseit vegye kiindulópontnak a jövőhöz, s az eredmény a pálya delelőjén általában honi dicsőség az országban, frusztrált-ságérzés a lélekben, ami az élményekből az üldöztetést emeli ki, s ez a magasztalás fokozódásával se csökken.

A magasztalás fokozódása általában nem marad el, a személyre, honi keretekben, de az író által fölvetett eszmék követésével vagy figyelembe vételével nem párosul. Csak: folyik. A végső ok, megint olyan hiányérzet, ami politikai, vagy közéleti, s merőben ellentétes rendszerekben is fennmarad. Hatvan után, vagy amikor a művek gyűjteményes kiadása megkezdődik, a költőt a kora túlemeli az irodalmi kétpártrendszer keretein. Illyés Gyulát Kossuth-díjának (1970) alkalmából egy pesti lap azzal méltatta, hogy ő „a költő. A magyar költő. Az európai költő” Magyarországon. Ez egyszerű tömondatok oly a priori érvényes kinyilatkoztatásként hatottak, hogy még a hírlapíró se érezte szükségesnek mögéjük tenni a három felkiáltójelet. Hogy az értékelésnek ez a fajtája nem igazán tartalmaz, attól igazán jellemzi nem a művészt, aki 'a' költő, 'a' magyar költő, 'az' európai költő, vagyis a hármasnak nézett halomra egyedül kerül fel, Magyarországon, hanem a hagyományos magyar hajlamokat, az irodalommal kapcsolatban. Ezt mintha mindenkor a nemzeti egység eszméje ihletné, ami ezen a téren nagyjából így jelentkezik: egy nemzetnek, egy időben egy nagy költőre van szüksége, aki mindenkié, mert a „nemzet költőjévé” kiáltatott ki. Mintha szabad királyválasztó ösztöneink foglaltak volna új hazát maguknak az irodalomban; az ország, amelynek királyságként se volt poeta laureatusa, igényel magának egy egyeduralkodót az irodalomból. Költőt lehetőleg. Ha a legjobbat a halála korán elveszi, holtá után is lehet fejedlem, akiben a nemzet a maga identitására ismer. Így lett költő-király Vörösmarty után a jakobínus Petőfiből,

halálát követően, Arany János osztozott vele e méltóságon élete alkonyán, kezdetén ama csüggedtebb korszaknak, amely a vége felé Mikszáthot választotta meg, hatvanhárom vármegye részvételével, írófejedelemnek, olyan országos ünnepekkel, hogy a nagy palóc tíz nap múltán belehalt. Ady se első volt az egyenlők között, hanem egyeduralkodó, akinek trónörökös kellett a hívek szemében és Szabó Dezső személyében. Babits lett később költő-fejedelem, már nagybetegen, József Attilát már elvtársak avatták költő-királyá, holta után s már népi demokráciában, ahol a kifejezés lehetőségei az írók számára elnehezdedtek, s a nagy ikerpárból az élő Kodályt övezte oly tisztelet, mint skandináv országokban az uralkodót, ahogy ezt még angol utazók is észrevették. Örököse, idővel, egyedül a költő Illyés Gyula lehetett, ahogy figyelmeztette is két fiatalember Kodály temetésén, hogy most rajta a sor, a palást az ő vállára kerül. óhatatlanul. A nemzet költője, ily fejedelmi fokon, társtalanul és követők híján, csak bronzban viselhetné el szilárdan a nagy méltóságot: a *hollow crown* éget, ha az emberfő eleven, ahogy ezt az utolsó verskötet „*Hatalmas, nagy korszak... s a költők*” című triptichonjának záróverse érzékelteti is:

Tátorogtunk. Így nevelődtünk
ég felé, költők. Mint fenyőfa-szál?
Mint a hinár.

Lengtünk. S minél föntebb,
annál ijesztőbben: iszonytatón.
Mint más bitón.

Hatalmát időknek s erőknek
Így mértük, helyt állva, ahogy
Megszavaztatott.

Ki által, ha nem általatok?

IX.

Arról, hogy milyen képet, képzeteket alakítottak ki maguknak Illyés Gyuláról francia íróársai és magyar kortársai s milyen kép bontakozik ki róla fiatalkori verseiből. (Jegyzetek, 1969-71)

A lehetőségek az irodalomban korlátlanok. A magyar irodalomban nem azok a lehetőségek korlátlanok, amelyek a tehetséget éltetik. A magyar irodalomban annak nincsenek korlátai, hogy a művészt kiki a művé-től függetlenül határozza meg vagy képzelje el – kedve szerint vagy hajlamainak megfelelően.

Ha valamikor, valamely hűtlen jövőben, valaminő sznobizmus vonzásában akad majd olyan művelt irodalmár, aki Illyés Gyula alakját vagy mivoltát más nemzetbeliek róla írt jellemzéseéhez akarja igazítani vagy torzítani, erre a Gara-kiadványokban közölt szíves és ékesszóló francia *avant-propos*-k és *salut*-k módot is adnak. Belőlük a magyar költőről a következő kép bontakozik majd ki az ilyen ember lelki szemei előtt:

„Költő, aki mindenek előtt férfi. (Rousselot) Nem mutatja angyalnak magát. Szereti és ismeri az anyagot: a tárgyakat. Abban, hogy a pohár fenekére nézhet, van annyi öröme, amennyi akkor éri, ha egy Horatius ódának jár a végére. Szívesen úszik. Kedvvel sütteti magát a nappal. Fűrészsel, fát; szöget ver, fába. Akár testalkatára, jellemére is atléta termet, ám megvan benne egy táncos fürgesége is. Nem riad vissza attól, hogy nevéssen. Magán és másokon. Annyira senkit se vet meg, amennyire a halvérűeket: az irodalom taktikusait, az étvágytalan gyomorbajosokat. Azt mondják: hatvan éves. Nehogy elhiggyék! Álhír! A bimbózó fiatal lányok, akik, bárhová menjen is, körülveszik, kórusban mondják erre, hogy hazugság...”

A tihanyi lakos e franciának Neptunust formázva is megjelenik: A Balaton habjaiból fölmerülőben egy almába harap a víziisten, aki egy füst alatt hegylakó is lesz a francia szövegben. Ahogy magoslati emberhez illik, tempós léptekkel halad a lejtőn egy prэшáz felé, ahol a pincefal Éluard, Tzara, Seghers, Guillevic francia, román, illetve breton nevével ékeskedik. A prэшáz gazdája: „un montagnard en blouson, béret alpin et godillots...” – kéznél a bőszájú ing, érthető, hogy a költőre palástként ráterítették. A magyar költő is udvarias „pour épater les mandarins” – készséggel vette magára a „paysan du Danube” jellemzés La Fontaine-i értelmezését.

— — — — —

E „dunamenti parasztok” nem éppen párizsi költői létfeltételeit is érezteti egy, e magyart elővezető bemutató. Ezt Frénaud határozta meg oly határtalan politikai tapintattal, amely föltétlenül opportunus volt:

„A népi demokráciákban rigorózusan szem előtt tartott terv, mely a tömegeket meg akarja tenni a kultúra résztvevőjének, egyedül azt eredményezheti, hogy a költő azt áhítsa: szavait minél többen értsék! Hogyan is akarhatna mást, mint ezt? De megesik, hogy az állam, vagy mert gyanakvó, vagy mert túlzott a jószándéka, beavatkozik. Avégett, hogy a költő »tegye azt, amit tennie kell«, s azt fejezze ki, amiről feltételeződik, hogy mindenki átérzi. S ne annak az obskurus világnak adjon hangot-formát, ami benne magában rejlik! Tetejébe előfordul – nem egyedül ezen a területen – hogy ez az orientálódás – amely történelmileg bizonyos mértékig igazolható – oly kényszerítéssé fokozódik, amely a hatalom szédületéből ered, nem pedig emberszerető gondoskodásából” – világosodik meg a helyzet, azé, aki poéta lesz Magyarországon. „Láttuk ezt magának Illyésnek a hazájában is, ahol időközben felismerték a Rákosi-féle zsarnokság ártamait. Így a költő – népének nagy

részével egyetemben – megismerkedett a reménytelen-
ség ilyen vagy amolyan kísértésével, azzal, ami a jobb-
nak lezüllését egycsapásra a legrosszabb megvalósulása-
ként láttathatja.”

— — — — —

Ezek a szép sorok gondolom azt a helyzetet kívánták
– 1964-ben franciául – meghatározni, amely magyarul
így fogalmazódott: „*feszengünk kamarában, akár egy
Szaharában.*”... Az ilyen condition humaine-t megta-
pasztaló költő művében Rousselot, a francia poéta-társ,
könnyedén felfedezi a „Whitmanhoz méltó lírai hördü-
léseket”, valamint a „Jesszenyinhez és Lorcához méltó
legendás falusiasságot”, továbbá a „Lautréamont-hoz
méltó verbális leleményességet”, nem feledve az „időn-
kinti kifinomult gyöngédséget, amelyet Villon is, Cor-
bière is vállalt volna.” Vigasztaló, hogy Jean Follain
tömör jellemzésében (The Poetry of Gyula Illyés, Tri-
bute, Occidental Press) a mondandó Opheliaként nem
merült el az ékesszólás tavirózsái alá: „Illyés poézise
megmutatja nekünk – írta Follain – hogy mily közel
van egymáshoz a végtelen és a gyermekkor; költészete a
békesség és a halál szomszédságát láttatja, az emberfaj
testvériség-érzését elfojtó zsarnokságot viszont megbé-
lyegzi, mert leleplezi...” S ha Louis Guilloux is dicsére-
tes tömörséggel jellemezte találóan a prózáírót, George
Charaire lényeglátó hozzáértéssel a tehetséget méltatta,
s a francia tisztelgők felvonulásának kalauzoló sereghaj-
tója: Gara László e hódolatok hatását így összegezte: „A
nyugatról felé áradó megbecsülés természetesen ser-
kentően hatott Illyés munkásságára is”... de a hódoló
szertartás rokkó mozdulatait végző franciákból is rálát
a poéta szem emberi valóságokra: „rendkívül sokrétű
költő”... „heves és támadókedvű”... „nem hiányzanak
belőle a mélyből feltörő fantáziák” jegyzi meg Frénaud,
de csak azért, hogy sietve elérjen a kínálkozó révbe: „a
népének az embere, a népből való tehetség, egy felelős-

ségét tudó költő, a világ törékenységének közepette”. A megtisztelt a tisztelőjének „az emberiség mélyrétegeiből” ér fel az irodalom színpadára, „kiemelkedvén a megszámlálhatatlan parasztság sokaságának világából, föl: a szélbe, a bajba, s újra új erőt attól nyer, hogy visszahull erre az anyai valóságra, akár Herkules, a maga bírkózásakor”... A költőnek is muszáj Herkulesse válnia, ha magyar?

S ha Frénaud francia, François Gachot is francia, ám Gachot ugyancsak Illyésről így emlékezik meg, figyeljünk a hangütés különbözőségére és minőségére: „Említést tettem már az Ozorán együtt töltött órákról. Elsősorban arról akartam szólni, ami közöttünk megteremtette és felnövelte az összhangot: nemcsak mert megismertem Illyés munkássága gyökereit, hanem mert bevezetett a magyar parasztság életkörülményeinek megismerésébe is. Így nem kerítettem szót az ozorai tartózkodás napfényes oldalára, amelyet vendéglátónk ízes megjegyzései, a táj szellemével telített sziporkái ragyogtak be”. Ebben a néhány közvetlen, szépítetlen mondatban se Herkules, se retorika. Ez a francia csak épp odaveti a magyarról a lényegest, az igazat, roppant precízen, takarékosan is, pusztán célozva rá, hogy a nép, a táj neveltje, s teljes az összhang a nép fiának a modora, s az ozorai dombok hullámvonalainak a bája között. Ahogy Gachot látszatra szerény, barátokat familiárisan felsorakoztató emlékezéseit olvasom, az az érzés fog el, hogy ez az enigmatikus és egyben fiús mosolyú, minden pózolástól eleve mentes francia szellem az, akinek elemzése eloszlathatná jelentős részét ama balítéleteknek, amelyeket a magyarok többsége olyannyira konykul táplál magában.

— — — — —

A megfontolt ítéletű és higgadt beszédű irodalomtörténész előad az egyetemen is, Pesten. Hallgatóinak irodalmi ízlése felől kérdezem ebéd közben. Gondolkodik.

– „Újra Illyés Gyulát olvassák szívesen” – dönti el végül. „De nem a mai Illyést – teszi hozzá – hanem a régit.” Hogy mi mai, mi régi? „Nem a »Fekete Fehér« poézise tetszik nekik, hanem a harmincas éveké...” Ahogy ezt mondja, abban van helytelenítés, vagy meglepődés: talán a nemzedékváltás bántja az ízlésváltozásban, s nem érti, talán mert nem most lett, hanem az ötvenes években volt húszesztendő. Mintha elvárná, hogy a mai húszévesek is a „Fekete Fehér” egyedül „költőinek” érezhető poézisét szeressék. Nincs egyedül. Korosztályának tagjai – külföldiek és hazaiak közt ebben, gondolom, nincs különbség – a felfedezés örömeivel fogadták Illyés utolsó verseskötetét. Úgy hatott rájuk, mintha az íróban, aki nem fiatalodik, új költő született volna, aki nekik ismerősebb, s ifjabb a réginél, mert szilárdan áll meg a poézisnek azon a kontinensén, ahol Weöres Sándor él, s azok a fiatalok keresnek szállást, akik már öregebbek a mai fiataloknál. A lelkesedés Illyés Gyula új kötetéért indokolt, a meglepődés miatta nem indokolt.

— — — — —

A „*Fekete Fehér*” százhatvan oldalon Illyés hatvanegynéhány, könyvalakban még kiadatlan versét közölte. A négy ciklusba csoportosított versek egyike se ereszkedik a rendkívül magasra tett színvonal mércéje alá. Egyik se ’nagy magyar vers’, anélkül, hogy egyben felfedezésszerűen emberi ne volna. Van egy tucat próza-formájú poéma is, jótékony pihentetőnek – szándékosan és a megfelelő helyen a zsúfolt mondandójú és szűkszavú versek menetében. A versekben elsősorban, olykor egyedül a költői kifejezésmód a cél, a saját költői kifejezésmódja: igazi témájuk ez, nem az, amiről szólnak. Ezt keresi, próbálja forma és ütem, modor és lélegzetvétel, s ez a cél mintha minden egyéb szándékot másodhelyre szorítana. A kifejezésmód puritán, éles, szilánkos, s majdnem teljesen dísztelen. A kötet elvont fizikai

erőtérbe visz, ahol az atomként keringő szavak, olykor osztódnak, többször összeecsapnak, legtöbbször megsemmisítik egymás érvényét. Rövid szavak, rövid sorokban: jelzőtlen főnevek. Ritkán van színük, ízük csak elvétve van; erővel telítettek. A szónak egyetlen értelme van, nem ad szabadságot az olvasónak, arra, hogy miképp értse. A költőé a szabadság, az hogy az előző szó mondandóját ledöfje a következővel. „*Utálok persze, hogy amire, – tegnap azt mondtam, hogy fekete – ma azt mondom, fehér – Undorító köpönyegcsere – Hajam, a tegnap még fekete, – idenézz – fehér*”, mondja a címadó vers, három jelző a huszonegy szóban. A vers puritán, s egyedül a költészet szigorától meghatározott poézis ez, utánuk merőben ráadásnak hangzik Illyés előszavából ez a mondat „*Ritkán volt oly emberi föladat magyarnak lenni, mint korszakunkban.*” Vagy ez: „*Kevesekben oly éles a tiltakozás, mint bennem, az ellen, hogy a magyarság veszendő nép – ahogy egy-egy versből itt-ott kivillan.*” Ezekben a versekben csakugyan örökös pusztulás,rontás, rombolás folyik; ez az ütközés, robbanás, megsemmisülés azonban nem nemzeti, hanem elemi, kelléke nép is, falu is, de a színhely nem az ország, hanem az ember, illetve az emberből a lélek és kedély szerkezete s az alkat részeinek öröképlete. Lehet, hogy a költő úgy érzi, országos az ok a személyes indíttatás mögött, de a következmény, a verse, elvont: eszközeiben leredukált, pőrén, majdnem kietlenül költői, főleg ha a poézist a német szó – Dichtung – értelmével mérjük. Keménység, szigorú szépség: érthető, ha az a korosztály, amely ama nyugati törekvések megigézettje, amelynek ideje most van lejárófélben: a „*Fekete Fehér*” verseiben találta s fedezte fel Illyés Gyulában a maga költőjét, elődben a rokont...

Fölfedezi? Azt látja, hogy megszületett benne egy új, modern költő, merőben oktalanul. Arra, hogy ez felfedezésnek hasson, nem Illyés eddigi költészete, hanem a róla kialakított köztudat adta az alapot. Ez a köztudat

fokozatos és kitartó szimplifikálás eredménye volt Magyarországon is, s a róla kialakított hazai kép – mint minden „pars pro toto” – mert csonkít, hazudik. Az efféle hamis közmeggyőződés annak az eredménye, hogy irodalomtörténészeket és kritikusokat mindenkor általában olyan fortélyos kényelem igazgat, ami elősegíti az élő irodalom elskatulyázását, kielégítve az irodalmi élet hadrendállító hajlamait is. S a kritikai köztudat hazai komfortábilis konformizmusa külföldi magyar esztétákat is hatalmába tud keríteni: „Hűség a néphez, a tájhoz és hűség a valósághoz, ez Illyés költői hitvallása” – írta kinn, Amszterdamban Kibédi Varga Áron 1962-ben, magabiztosan hozzátéve, hogy „A népnek elkötelezett költő a népről ír, és a népnek ír.” A gördülékeny mondatból könnyedén rárajzolódnak a Petőfi-szobor arcvonásai Illyés Gyula költészetére: „Hová soroljuk Illyést, – kérdi a kritikus – a népének elkötelezett költőt, a Petőfik – vagy a Béranger-k mellé?”

— — — — —

Ez itt a kérdés? Talán helyesebb, ha nem sorozáson vesszük szemügyre s bölcsebb, ha nem soroljuk, csak olvassuk, de elejétől... Ez esetben az derül ki, hogy a „*Nehéz föld*”-től a „*Fekete Fehér*”-ig egyetlenegy oly magabiztos sor se található, amely kereken kimondana s elhinne például olyasmit, mint, „Szabadság szerelem, e kettő kell nekem.” Hol a „*felkent poéta ceruza*” itt, s annak a biztos tudata, hogy ilyen a papíron politika vagy szerelem mozgat? A „nem én kiáltok a föld dübörög” kollektív önérzete is hiányzik e műből, s a „*Hunok Párizsban*” írója egyáltalán nem oly kihívó harci kedvvel jelentette be magát az irodalomba, mint „Batu khán pesti rokona”. Hitvallások, ars poeticák, jelmondatok helyén Illyésnél találunk egy önarcképet. Huszonhat éves korában készítette. S a képen oly meggyötört az arc mint Rembrandté, öreg korában. „*Nem ide jöttem én, nem ide indultam!* – mondják az okot a sorok – „*Valamit*

rám bízta, amit elárultam – Tapogatom arcom: hová is tévedtem?... Hova hát? A haza, az Isten-kalapján-bokrétahaza is látható: „*Szolgák nyirkos hona*” gyanánt. S ő, vagyis a nemzet, vagy a nép költője, s így Petőfi (vagy talán Béranger) rokona így fest saját ecsetjével: „*fiatal arcomat szolga mosolygásba – rejtettem s ráégett ráfagyott e lárva.*” A Petőfi-sarj, akinél teszem azt Radnóti Miklós is hetykébben tört be az irodalomba, álarcba rejtőzve a saját szívére hallgat s ez „*árulón dobog*”. A fiatal ember e képen baljával egy fa ágába, jobbával kedvese vállába kapaszkodik s idilli helyzetét keresztfeszítettetésnek érzi, olyannyira, hogy a kedves ölelő karját is tolná el magától: „*Nem engem ölelsz te, ki arcom csókolod*” s ez a vers harminckilenc évvel az új kötet előtt jelent meg, a „*Sarjúrendek*” című kötetben, „*Mint a mosolygó merénylő*” a cím, s Illyés történetesen felveti a versben a közelmúlt angolszász irodalmának kedvelt kérdését is, az identitását.

Igaz: Illyés szolgált az írásaival: hazát, népet. De költészetének energiaforrása, kirepítő fészke nem eszme, nem cél, nem is hivatás, közéleti, vagy éppen váteszi. Kezdetben poézisének egy büntudat a lendítő ereje, ami abban, akit hivatástudat mozgatott (Petőfi-ben, Adyban és József Attilában indulásakor), nem jelentkezett. Ez ül a poézis mögött, mint a halál a lovas mögött, s csak az homályos, hogy milyen bűn tudata hajtja? Azért e rossz lelkiállapot, mert nem ott van, ahová született? A családban, a süket Balogh pátriájában, Gyánton, Ozorán vagy Rácegresen? Kié e büntudat? A szülőföld emigráltjáié, aki magának azt nem bocsájta meg, hogy másutt van, nem a földijeit közt? Vagy az olyan tékozló fiúé, aki tudja, hogy nincs visszatérés s így „*magát védve*” gyújtana, rontana mindent amit mentében – emelkedőben – maga mögött hagy, ahogy korai versének egy képe mondja... E büntudat minden emberi vagy morális mérték szerint oktalan. Bár nem céltalan. Mivel a költőnek költészetéhez szüksége van rá, először

ezt teremti meg. Párja is születik abban az indulatban, amivel a flagelláns lélek a büntudat ellen védekezik. Szükséges ez is, ez adja a versbe a feszültséget. Ez a központi erő a költészetében kétféleképp érvényesült a pálya szakaszain. Amikor a költő magára maradt: feszítőerő lett, őt magát feszítő erő. Amikor, szerencsésebb időben, a nép ügyét szolgálhatta, a büntudat csitulván az indulat maradt s hajtóerővé válhatott. Így volt Illyés Gyula eleitől fogva kéthangú költő. Kötetei közül a „*Sarjúrendek*” (1930), a „*Külön Világban*” (1939), amikor még nincs és már nincs Centrál asztal, népi mozgalom: az önmarcangoló büntudat kerekedik felül... A többiben az indulat hajtóerőként viszi a szót. Büntudat-indulat keverésének aránya a kor, az év szerint változó, az idő szabja meg a képletet. Illyés harmonikus majdnem egészében egy hangú kötete: a „*Rend a Romokban*”, ami a feszítőerőt majdnem egyedül hajtóerőként mutatta, a kétség-hiteltenség árnyékaival, s a líra itt olyan állapotot jelez, ami használ a költőnek, nem árt a versnek. A „*Fekete Fehér*” verseiben viszont – olyan idő jött, amikor jó ügy hijján az indulattal magára marad, ami pokol a léleknek – a büntudatból őt magát feszítő kínzó erő lesz. Ez a költőnek árt, a versnek használ...

— — — — —

Az „új” Illyés-poézisnek az elemei megvoltak már az ugyancsak konszolidált, kietlen huszas években, amikor ha szertenézett olyan országot látott, amelyet nemzeti katasztrófák, kudarcot valló forradalmias vállalkozásokból folyó csalódások határoztak meg, s ezt nagy illúziókkal ellensúlyozta kitartó kisigényűség, lemondás, minden gondolat menetébe eleve beleivódó megaluvás s az a szilárd meggyőződés, hogy minden arra érdemes cselekvés kilátástalan úgylis. A büntudatától fűtött és indulat-lendítette alkotóerő ilyen időben magányra marad, ami pokol az élet értelmére: „*Ottkünn a szél szaval. – Hallgass komisz ripacs, atyáink szelleme!*”

– Szabadság? szent bosszú?! – fütty tör be, leng a mécs,
– félrőfnyi nyelvet ölt – s kilobban bűzösen – Jön a Tragédia!
– Kezdd hát nemes zene – a lánysikolyt, röhejt, hör-
gést, asztalverést! – Fölugrik – hasradól – s vért hány a
vén palack! – Kinek reménye nincs, nem él az ő se már! –
Önönmagunk kínos emlékei: táncra, barátim!” Ezek a
sorok 1930-ban jelentek meg kötetben s az előrehaladott
életkor, ha részes a „Fekete Fehér” hangvételének erejé-
ben, annyiban részes, hogy meglévő tulajdonságok,
bűntudat, indulat, tehetetlenség haragja, s a szikrázó
gőg amit kivált, keményebben sújtja az embert, ha úgy
érzi, ideje fogy már. Illyés egyébként maga is megje-
gyezte a „Fekete Fehér” előszavában, hogy „vannak versek
ebben a kötetben, melyeket húszéves koromban kellett
volna befejeznem; ha akkor már fog is a tollam”.

X.

*A kötetről, amely azért született meg, mert az író-
rászorították, hogy abbahagyott és félretolt munkáit,
strófáit szemügyre vegye. (1972)*

A Kner-nyomda ízlését dicsérő kecses verskötet
(*Abbahagyott versek*, 1971) bevezetőjéből az is kirajzoló-
dik, aki leírta mindezt. Vagyis a költő személye, abban a
keserves pillanatban, amikor e kötet előkészítéséhez
hozzáfogott. Ülő helyzetben látom. Mind a test tartása,
mind az arc vonásai kelletlen kedvetlenségről beszél-
nek; elsárgult, szétszórt papírlapok, ezeken saját betűi,
sorai, veszik körül. Akár azt a néhai felkelőt, akit lóhá-
tról nézett Petőfinek egy osztrák ezredes „Fejéregyháza
és Héjjasfalva között, közvetlenül a szökőkútnál” a csa-
tatéren... Ám itt az asztal lapján hevernek, kiterítve, az
elesett papírlapok; a rajtuk fakuló sorokat valamely kon-
szolidált urbánus rosszakarát könnyedén minősíthetné

„vesztett csaták, csúfos futások”, vagyis elodázhatatlan forradalmak és elháríthatatlan szabadságharcok elesettjeinek. Soká nyugodtak e kis tetszhalottak. Az egyik papíron már 1942-ben ott volt ez a strófa :

*Kigyúladt hajó az ég tengerén
Süllyedsz nap, szép napom!
Micsoda rakomány remény
indul felém
az ifjúsági kék habon
Most merül el a véres alkonyon
és hágy hidegen
sötétlő szigeten
magamban –
Most múltam hatvan – (!)*

A költő kérdőjelet is tett, felkiáltójellel, éveinek a száma mögé: negyvenéves volt, amikor a közelítő öregkor e kietlen képe papírra futott a ceruzája alól, de 71-re a fiókjában harminc évnél is hosszabb ideje lapult az „ott essem el én” hősi halálvágyát helyettesítő, ugyancsak hősiecs erős fogadás :

*Bántam is már bármi vár
rám, amint
megesküdtem, a halál
élve meg nem kaparint!
Hogy bírom víg arccal is
daccal is
a végsőkig –
harccal is*

S most a letűnt idő, három-négy évtized, folyamának sarkantyúiban fennakadt strófák-sorok gyülekeznek előtte; válogatnia kellene e lemaradottakból; a csonkán maradt, kiadatlan versekből kért tőle gyűjteményt a kiadó; s ilyen feladatot, mivel szolgálat is, olyan költő,

mint ő, nem háríthat el. Ám teljesítéséhez át kellene néznie a tömegsír papírlapjait, hogy megítélhesse, halottak-e vagy tetszhalottak a félbemaradt verskísérletek; ezek akár élnek akár nem: eltemetettek; így a fiókborítás: sírbolygatás s övéinek exhumálásától ki ne iszonyodnék?

A dilemmából a kiutat az a bútordarab sugallja, amely a múltba temetett versek morgue-asztala lett... „*Rajtam, ahogy a nevem jelzi, írni is lehet*” – mondja a költőnek az íróasztala. A tanács, a máskor ítéletként vagy átokként hangzó, most felszabadító. Az írás felmenti a régi írások elolvasása alól. Ha az időben hátrahagyott versek elolvasása helyett a bevezetőt írja a kért gyűjteményhez, csitulhat a lelkiismerete is: ez is a támogatandó gyomai műhelybe megy. A mentő ötlet szabadlábra helyezi a szellemet. Elevenül a kéz is: tolja is már az asztalvégre a sárga kézirat-tetemeket. Az új papíron, az új mondandóval sebesen szalad a toll; a teendő elmés megkerülésének escape-izmusa pompás Múzsának bizonyul. Átadja a gyeplőt az ösztönnek és a szeszélynek: szabad a toll. A szellem is szabad: nem köti se a cél, se a tárgyismeret: mivel „*abbahagyott verseit*” még nem olvasta el: ismeretlen terepen jár, vagyis a felfedező izgalmával. S ezen a tabula rasa-n az érvelés oly surlódásmentesen siklik, mint a „Koratavas” téli jelenetében a suhanc-korcso lyázók. Függetlensége megláttatja a lényegest, szigorú logikát ad a mondatok könnyű futása alá és az exhumálás taszítóereje kijelöli a kiindulópontot is: legjobb ha el se kezdett műveinek szemléletébe merül el. Ez az igazán biztos menedék: nincs hatalom, amely meg nem írt műveinek elolvasására is rászoríthatná. Az *œuvre imaginaire* szemügyrevételének öröme makulátlan, hiszen az el-se-kezdett művek halott műveknek valóban nem mondhatók; élnek, elevenen, a költő képzeletében, vonzóan is: egyedül dicséret illeti őket: „*Halva születettek? Hisz meg sem születtek! Egynémelyikük bizony a megszületetteknél is kedvesebb. Emlékükhöz nem fűződik semmi*

gond, semmi kín, semmi robotolás, hanem csak a fogantatás öröme: az pedig ezen a téren sem pillanatnyi.”

Illyés Gyulának a maga munkáiból ezek a meg-nem-írt, ezek az el-se-kezdett művek a „tiszták” – veszem át a katár-logikát. Ezekben az eszme nem szégyenült meg, nem keveredett bűnbe, a megtestesüléssel, a matéria fogság-helyzetébe. Épp a visszabúvó hely lesz pompás kirepítő fészke a gondolatnak, veszem észre, ahogy az illyési humorú eszmélkedés montagnei közvetlenségű beszéllyé mélyül s terebélyesedik. Egyszeribe rendbe-tesz mindent. Ha az életmű Jákob-létrájának legfelső fokán az el-se-kezdett művek fényeskednek, akkor az „abbahagyottak” se rendeltetnek arra, hogy a legalsó létrafokon kuporogjanak, sárgán és irigyen. Mindebből logikailag az következik, hogy a befejezettség nem érték-mérő. Az abbahagyottság se. Bizonyítéknak előkerül egy meggyőző Vörösmarty-torzó, mellé egy Arany-töredék. S a kötetlen eszmélkedés labdajátékos könnyedséggel veti fel az írás-alkotás legsúlyosabb kérdéseit: hogy mit ér a befejezettség? S a be-nem-fejezés? És mi a mű?

*„Mondjuk ki – olvasom – mű az, amelynek élete, szív-
verése, valami lüktetése van; hacsak annyi is, amennyi a
gyík levált farkának... A műnek – magától értetődik –
halála a nehézkesség.”*

Ebbe az igazán nem nagyigényűnek szánt s inkább botcsinálta bevezetőbe annyi élet szorult – veszem észre magamon –, hogy a következtetéseinek megtoldására serkent; valamint ellentmondásra is. Olyanra, ami az írókat arra noszogatná, hogy ezt talán érdemes volna még radikálisabban továbbgondolnia; tájékozódásának megbízható iránytűjét követve. A halálhozó nehézkességet a mindent-kimondás igénye, ahogy a nagyság igénye is előidézheti. Lehetnek tehát a mű gyilkosai. Ezért okkal merül fel az a különös kérdés, hogy nem tanácsos-e az egyenesen „*abbahagyásra szánt művek írása*”?... A jótanács megfogadása számos kiváló magyar költőt – s náluk jóval több nagy tehetségű magyar pró-

záíró – menthetne meg attól, hogy műveik szavaik zsírjába, vagy szóbőségük árjába fulladjanak. Illyés ebben az elejtett előszóban éppen azokat a kérdéseket érinti, a lényegüket, amelyeket – ezen a csapáson – éppen a magyar irodalom embereinek kellene végiggondolniaiok... A magyar író és költő ugyanis nagyságmértékkel él. *Nagy* író akar lenni, *nagy* műveket akar teremteni. Következésképpen hajlik arra, hogy a kimondhatóból semmit se hagyjon kimondhatatlanul, s mindent méltó befejezéssel tegyen kerek egészé, akkurátusan. Ebben a szokásrendben szabadító szóként hat az, hogy Illyés „*méltó befejezetlenség*”-ről és az „*abbahagyás művészeté*”-ről beszél. Kár azonban hogy csak a poézisra céloz, s nem a drámára, szépprózára is... A drámaírás klasszikusai közül a méltó befejezésnek alighanem Corneille és Racine volt a mestere s alexandrinusaikat tökélyük élteti. Hol? A Comédie Française színpadán. Ahol előadásuk: szertartás, a francia nyelv – egyébként jogosult – kultuszának szagosmiséin. Shakespeare viszont? Ő mintha nem törődött volna a méltó befejezéssel. Egyébként nem írt volna egyik tragédiájához féltucat zárójeletet, a másikhöz egyet se... S hol adják ezeket? Mindenütt, minden nyelven. Japánul is. Illyés javasolt mértéke nem a mű *nagysága*, hanem a bennerejlő *élet*. S Corneille nagy tirádaira csakis azzal a tiszteletteljes ámulattal gondolhatunk, ami bénít, Pascal egy-két mondatba szorult „Gondolatai” viszont gondolkodásunkat éltetik, még betegágyban is. Angolul a két Butler Sámuel két-ségkívül nagy műveket írt. Ezek hol vannak? A tárgymutatókban. Johnson Sámuel apró-cseprő mondatokat potyogtatott el. Ezek viszont a szólamkincsben vannak, s el-elhangzanak, ma sűrűbben, mint akkortájt, még parlamentben is alkalom adtán. Voltaire legnagyobb igényű, nagy gonddal befejezett, nagy művei gazdagabb könyvtárak legfelsőbb polcaira súlyosodnak. S a regényke, ahol a horticulturális jótanács a folytatható cselekményt s vele az eszmélkedést is elnyesi? A Can-

dide éjjeliszekrényeken látható, nyitva. A maradandóság mintha nem a művek nagyságától függene. Hanem attól, hogy mennyire él a művek apraja s nagyja. Pontosabban: attól, hogy mennyire marad provokatív, mennyire serként továbbgondolásra, vagy továbbbérzésre... Ilyesmi jut az eszembe Illyés olvasása közben. Az *Abbahagyott Versek* elé írt bevezetőben egy olyan érvényesebb értékskála merül fel, művekre, alkotásokra, amelyeknek tüzetes végiggondolása a magyar irodalomban mindenkinek hasznára válnék. Talán még magának Illyés Gyulának is, drámaíróként. A bevezető, mivel ilyen érvényes új mértéket adott, arra is rábírta végül, hogy saját töredékeinek oly tematikus vagy műfaji skatulyákat állítson fel, amelyekbe alkalmasint majd beoszthatók. Hét csoportba utalja e fejlődésükben elmaradt költeményeket. Ám e kategóriák nem bizonyulnak kielégítőnek s a kudarccsal, az osztályozásé, lábjegyzetet írat a költővel utóhangnak ez előszavához:

„Többre vállakoztam, mint amennyit ígértem. Nem tudtam betartani már a fenti osztályozást sem... a műfaj szerinti rend így is csak halványan mutatkozik.”

Az „abbahagyott versek” csakugyan húzódoztak a rendes feltámadástól s nem akartak a maguk előírt helyére állni... A hét karám közül a hetedikbe, az ELEGYESEK sokat ígérő táblája alája, egyetlen egy vers tömörült. Az *„Épül a házam”*, amit én jámborul a HAZAFIAS VERSEK közé helyeztem volna, elbitangolt a LEÍRÓ VERSEK közé. A *„Népi író”* viszont ÓDÁK ÉS ELÉGIÁK közé lopakodott be, tréfacsinálónak:

*Mint a madár a faágon
szálldosok kis családfámon
dalolom tavaszon-őszön
ezt az őszám, azt az őszám –
Bogról bogra, ágról ágra
nagyanyáról nagyanyákra.*

Erre is talál a hazafias-vers minősítés, a költőjének homocentrikus, nemzeti beidegzettségű patriotizmusában, ám helytálló logikával „*A hazafias versek közé soroztatnak a forradalmi és politikai versek is; voltaképpen ezek mind ugyanabból a gyökérből, a közösségi érzésből fakadnak.*” Aminek a családi s népi együttérzés ősbibb hajtása volt és maradt, s a versek csoportosulása a bevezető csoportosítása után mintha arra vallana, hogy a költő sorozótisztnek alkalmatlan, szerencsénkre, hiszen a mértékelés és értékelés rendbetétele valóban fontosabb a raktározó osztályozásnál.

Az a hetvenegynéhány vers, strófa, töredék ami a kötetbe tömörül, a műfaji rendezést leszámítva mindenben igazolja, bizonyítja is, a bevezető tételeit és e befejezetlen Illyés versek hatása semmiben se különbözik a befejezett Illyés-versek hatásától, továbbá, ha a kötet cím nem állítaná, senki se venné észre, hogy „*abba-hagyottak*”... azokat leszámítva, akiket az foglalkoztat, hogy ott van-e a pont az *i* betűkön meg a mondatvégen, s van-e állítmány ott is, ahová nem igazán kell. Illyés mentegetőző passzusát az előszóban : „*Ezeket a torzó verseket azért merem idegen szem elé bocsátani, mert hátha egyik-másikban benne van valami a lényegből, ebben az alakzatban is*” egyedül az menti, hogy a töredékek elolvasása előtt íródott... Félig menti csak, hiszen Rodin Torzó-ja igazibb mű, élőbb is, a csiszolópapírral olyannyira megmunkált *Csók*-nál, s Leonardo tenyérszerű papírra vázolt rajzai olykor többet fejtenek meg a világból, mint amennyit *Mona Lisa* mosolya rejt el a nőkről. Arra, hogy egy feliben, harmadában abba-hagyott vers, ha nem is jobb, de kihívóbb lehet, mint befejezett párja, nem egy példa van, itt is.

Az ilyen töredék nagyobb mértékben keres társszerzőt az olvasó versértésében, mint a nagy versek. Talán azért is szeretem az ilyen csonka változatot, mert befeje-

zetlenségével a bizalom jeleit hozza. Azt hirdeti, hogy a költő bízik abban, olvasója félszóból is ért, vagyis a költő nemcsak a saját szavában, bízik annak a szemében is, aki elé a verse odakerül. Ha az abbahagyott versek közt nincs is olyan lehengerlő és lenyűgöző mint a „*Bartók*”, vagy a „*Ditirambus a nőkhöz*”, attól ez a kötet nem alábbvaló elődeinél. Ha vershez eleve értő ember Illyés poéziséhez vezérlő kalauzot kérne, ezt a kis könyvet adnám a kezébe: ott van benne a költészet és a próza minden fontosabb motívuma, a pálya minden fontosabb fordulata, vonzó és taszító mágnese. A költő integritásából ered, egyedül ennek az eredménye. S jó hírt hoz Illyésnek az a félmondata, hogy ez a gyűjtemény a teljes anyag kis részének átnézéséből került csak össze. „*Az itt bemutatandó csokor a teljes anyag csak egy-egy – merőben véletlenül sorrakerített – részének átnézéséből állítódott össze*”... jut is, marad is a fiókban, ahonnan előkerült. Idézzem hát Szent Mátét befejezésül? Miért ne idézzem az evangelistát: „*És mindnyájan vevének és evének. És felszedék a maradék darabokat. Tizenkét kosárral.*”

— — — — —

Illyés Gyula tézisére „*mű az, amelynek élete, szívverése, valami lüktetése van*” mosolygó egyetértéssel természetesen, rálicitálhatnék. Igazán élő az a mű, amelynek valamicske *éltető, élatadó*-ereje van, elindítja a gondolkodást, a másét, új utakra, más távlatok felé, s életével, társat keresve, folytatóra talál. S a „nagy vers” se föltétlenül „befejezett mű”. Az „*Egy mondat*” például, a zsarnokságról, a totalitáriánus helyzetnek a világirodalomban nemcsak páratlan, hanem egyetlen verses ábrázolása. Utolsó sora a „*magad is zsarnokság vagy*” befejezi-e, vagy elfulladva abbahagyja-e a totális kontroláltság elemeinek sorakoztatását?

XI.

A kötetről, amely a tömörítés puritán remekléseit tartalmazza és hódol a „lelkünkben eltemethetetlen” holtaknak is. (1973)

A „*Minden lehet*” maga a könyv, fizikai mivoltában, olyan tárgy amelynek kézbevétele is öröm: úgy ül az ember tenyerében, olyan súlytalanul és oly kecses nyugalommal, mint a Picasso kék-periodusában rajzolt fiú kezében a galamb. A hasonlatot persze csak a kötet dimenziói, hajlékony keménykötése, papírjának a könnyűsége sugallja, vagyis az az érzékelés, amit a maga tárgyi mivoltával kelt. Az ami benne van, inkább olyan madarat juttat az ember eszébe, amely éles csőrét precízen a saját húsába ereszti, valamely mitológiában, hogy kínjában érzékelje a lét lényegét. A kezemnek könnyű és kecses könyvben a mondandó súlya hol az ólomé, amely zsinórján ereszkedik a mélybe, hol az aranyé, amelynek súlyát a fénye feledteti. A szemre vékony kötet címre kilencven verset tartalmaz, de ezek közt van olyan, amely huszonhárom külön poémaként is megálló strófát, sorpárt, vagy félsort foglal magába, az egyik sorvers három szó. Ez a poéma Henry Moore „Family group”-jainak három ember-idomát absztrahálja a három szóba, ilyen non-plus-ultra-tömörítéssel:

Arcod előleg kisdedem

Ez a háromszavas sorvers képzetek regimentjét állítja talpra s löki útjára abban, aki úgy olvas, hogy időt és szabadságot ad gondolkodásában az olvasott szónak és valóban nem egyedül jelzik végső fokát annak amit az induló költő első kötetéről szólva Németh László így említett az Illyés-vers egyik központi jellemzőjének:

„nagy erő szűk helyen”. A kifejezés szűkítése az erő szertelenné fokozódását idézi elő s ez nyilvánvalóan nem valamely mérnökien számító tudatosság, hanem merő ösztönösség következménye, de a szűk szelepnyíláson kicsapó gőz felhőt sodor egünkre s esőt csinál a tudatunkban, termékenyítőt. Ebben az erőterben szónak, sornak vagy képnek az a szerepe, ami a magnak; s a költő azzal, hogy leírta: elveti s ezzel magára hagyja, nőjön belőle, ami nő, mustárfa vagy sarjúrend, embere olvasója válogatja. A versről, vagy ezek együtteséről éppen, ha ilyen poézis darabjairól van szó, nem igazán lehet, nem is helyénvaló talán méltatást írni: értékük a hatásban van, amit felkeltenek. Annál nagyobb az érték, minél tartósabb és szélesebb körökben gyűrűző a hatása másra, s ennek szóba-foglalása a bőbeszédűségnek azt a fajtáját kívánná meg, ami semmitmondó. Arról beszélni, hogy ez a kötet miben, s hogyan múlta felül az elődeit, vagy melyik darabja felülmúlhatatlan, valóban badarság. Az előző kötet ditirambusa – a nőkhöz – 1968-ban nekem azt mondta, hogy e tárgyban jobbat nem lehet szebben mondani. S ebben a könyvben megjelenik a puritán párja a „Párbeszéd új házások között” cáfolatául értékítéletemnek. A „Minden lehet” költőjétől mint a kötet címe is jelzi, mindenre futja. Ebben a kompozícióban vannak olyan poéma-részek, amelyek valójában propozíciók, cöveknél szilárdabban állnak a maguk helyén. Például ez:

*Határtalan
úgy ember az ember ha társa van.*

Ez a látszatra roppant egyszerű mondat látszólag statikus. A hatása nem az. Igazát nem lehet kétségbe vonni. Kétségbevonhatatlan igazán nem lehet napirendre térni.

Az Illyés-lírának ez a 170 oldalas új gyűjteménye, amely időben jóval hosszabb ideig foglalkoztatja az

elmét, mint egy roman fleuve dús tenyészete, persze nem csupa ilyen puritán hangvilla-ütésből tevődik össze. Az olyan vakmerő olvasó számára, aki oldalról-oldalra halad előre, a prózacompozíciók szolgálnak pihentetőnek. Ezek mind siratók. A „*Névtelen hegy*” azt a boldog időt búcsúztatja, amikor a költőt a közösség még nem emelte, hanem körülvette, „*A tettes*” a tárgyak s a bennük fészkelő idő társaságát, a soron következő a tűz és lángélmény pusztulását, az „*Emelő halál*” a holtakat, akik lelkünkben eltemethetetlenek.

*

A halálhír Itáliában ért utól. Vendéglátó baráti házban. Remetehelyen, ahová postás se jár ki. Hatása? Egy taglócsapásé. Hiábavaló hitetlenkedés a hír igazában. Éles fájdalom, kietlen szomorúság. Jövőtlenebbé változó múlt? Üressé, üresebbé vált Magyarország? Nélküle Magyarország nem olyan magyar ország, mint vele volt. (1983)

N.B. A csoportosításba felvett szövegek közül az első négy részlet a régi „Magyar Nemzet”, „Jelenkor”, és „Új Magyarország” hasábjain megjelent cikkekből. Az V. - VII - X jelzéssel közölt szövegrészek rádiórecenzióban hangzottak el, de kiadatlanok maradtak; a többi kéziratban maradt kiadatlan feljegyzés, megjegyzés vagy jegyzet. Sz. Z.